

म. ग्रं. सं. ठाणे

१९६०

विषय

म. ग्रं. सं. ठाणे

सं. क्र.

३१

REFBK-0017238

४८०५५५
३५-५-
३५५
२१३१६८

हेमंतांतील लेनिनग्राह

श्री. वसंत लिमये

REFBK-0017238

रु. ३०००

व्हीनस प्रकाशन, पुणे २

आवृत्ति पहिली :
सप्टेम्बर १९६७

चित्रकार :
श्री. सालकर

छायाचित्रे :
श्री. वसंत लिमये

प्रकाशक :
स. कृ. पाध्ये,
“ तपश्चर्या ”
व्हीनस प्रकाशन,
३८१ क, शनिवार पेठ : पुणे २

मुद्रक :
मा. ह. पटवर्धन,
संगम प्रेस, प्रा. लि.,
३८३ नारायण पेठ,
पुणे २

पुस्तकें ग्रंथ संग्रहालय, लार्ड. इ. म. म.

मनु. सं. २८९९५ दि. श. ५९/६१

क्र. सं. १९ नं. २६५८

प्रस्तावना

माझे मित्र श्री. लिमये पेशानें शिक्षक आहेत. त्यांना लेनिन-ग्रादला जाण्याची संधि मिळाली व तेथें साध्या रशियन नागरिकांशीं त्यांचा त्रोटक, परंतु जिव्हाळ्याचा परिचय झाला. या पुस्तकांत रशिया व रशियन सामान्य माणसें यांचा परिचय त्यांनीं करून दिला आहे. त्यांची भूमिका व्यासंगी टीकाकाराची नाही, तशीच भावड्या समर्थकाची नाही. सामान्य माणसें एक-मेकांशीं ज्या सहज मित्रत्वानें वागतात त्या मैत्रीच्या भावनेनें त्यांनीं आपले अनुभव प्रकट केले आहेत. भाषेचें लालित्य किंवा कोणताहि अभिनिवेश त्यांच्या निवेदनांत नाही; व म्हणूनच, आपल्या सहजतेनें व साधेपणानें तें निवेदन सामान्य वाचकांना आवडेल, अशी माझी अपेक्षा आहे.

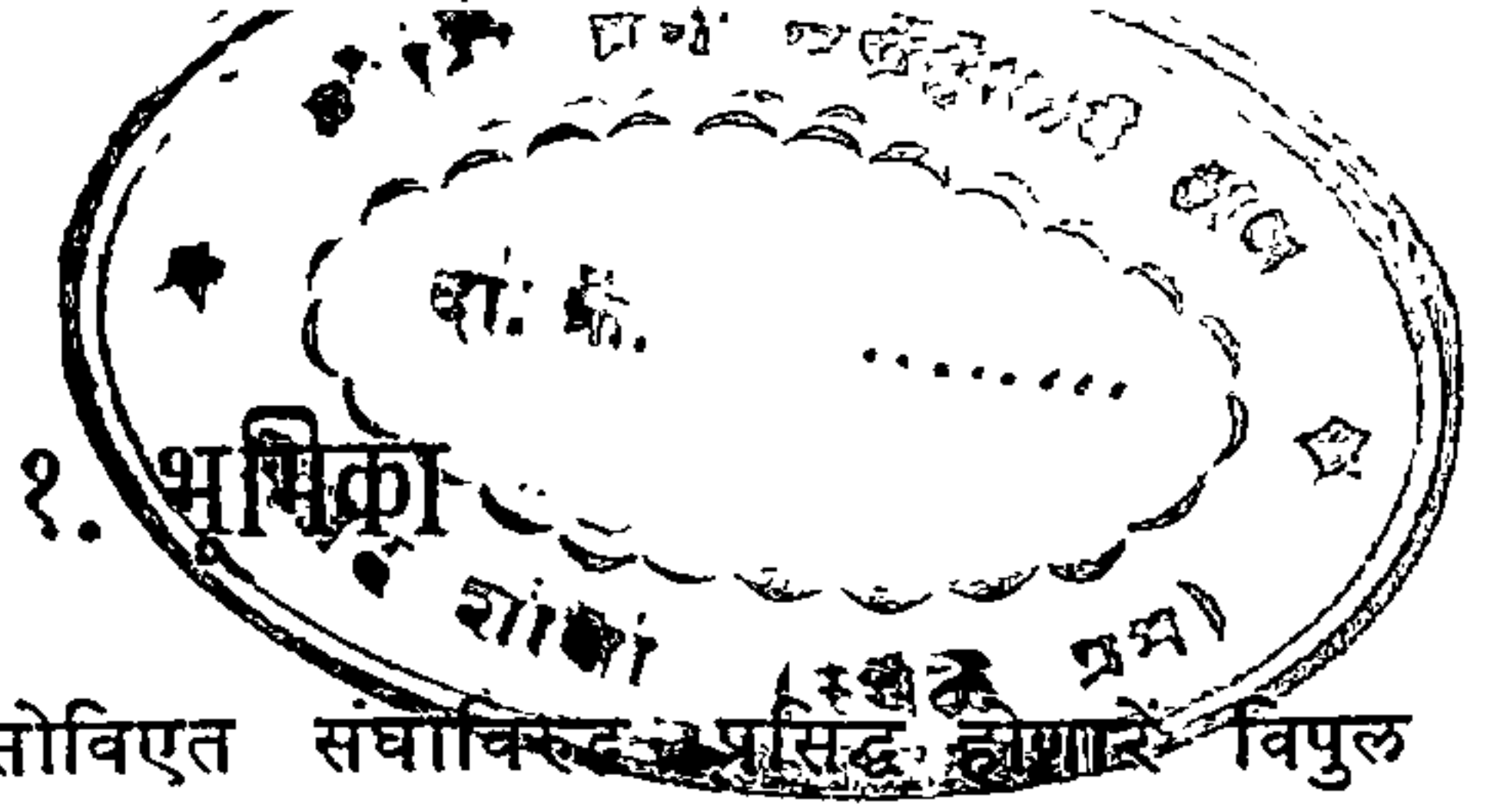
संगम प्रेसचे श्री. पटवर्धन यांनीं हें पुस्तक मोठ्या तत्परतेनें सुंदर छापून दिलें, याबद्दल त्यांना मी धन्यवाद देतो.

दि. कें. बेडेकर

परम

१. भूमिका	. . .	१
२. मनोराज्ये	. . .	२
३. मला पंख फुटले	. . .	५
४. अपेक्षाभंग	. . .	८
५. “ कोण बरें असावा सहप्रवासी ? ”	. . .	११
६. “ क्रांतीच्या पावनतीर्थां ”	. . .	१५
७. प्रतिव्हेनिस	. . .	२१
८. आमच्या हॉटेलांत चोरी ?	. . .	२५
९. “ मेरा जूता है जापानी ”	. . .	३०
१०. लेनिनग्रादवासिनी	. . .	३५
११. “ आप उदास क्यों ? ”	. . .	४३
१२. “ मला कुठं इतकं—एवढं येतंय ? ”	. . .	४६
१३. चला बाजारांत—	. . .	५०
१४. “ वोदका नहीं उदक ”	. . .	५४
१५. “ तेथें कर माझे जुळती, ”	. . .	५८
१६. ग्रीष्मप्रासाद	. . .	६२
१७. बाटली नवी पण दारू तीच	. . .	६५
१८. कपोलकल्पित कहाण्या	. . .	६९
१९. युवक आणि युवती	. . .	७७
२०. स्नेहमंदिर	. . .	८२

समाजवादाविरुद्ध आणि सोविएत संघाविरुद्ध प्रसिद्ध होणारे विपुल साहित्य बाजारांत आढळते. तसेच सोविएत संघाचे अनेक क्षेत्रांतील यश वाखाणणारीं पुस्तकेही प्रकाशित झालीं आहेत. या पुस्तकांतून देखील अनेकदां पूर्वदूषितग्रह, चुकीची निरीक्षणदृष्टि, आपल्या देशांतील संकेतांच्या आधारे केलेले मूल्यमापन यांमुळे सोविएत संघाच्या कांहीं वैशिष्ट्यांवर चुकीची टीका केली असल्याचे आढळते. मीही सोविएत संघाबद्दल, विशेषतः लेनिनग्रादबद्दल कांहीं सांगण्यासाठीं स्नेह्यांच्या उत्तेजनामुळे लेखणी हातीं घेत आहे. लेखणी उचलण्यासारखें कांहीं माझ्या अनुभवास आलें आहे. १५ दिवसच का होईना, लेनिनग्राद व मास्को या शहरांचें दर्शन घडल्याने सांगण्यासारखें कांहीं मजजवळ आहे असें मला व माझ्या स्नेह्यांना वाटते. ठाण्यांतील माझे सहकारी, भारत सोविएत सांस्कृतिक संघाचे राज्य मंडळ व सोविएत संघाचे मुंबईतील माजी उपवकील श्री. बोनी यांच्यामुळे लेनिनग्रादला भेट देण्याचा सुयोग मला लाभला. सोविएत संघाच्या एखाद्या विशिष्ट अंगाचें अध्ययन करण्यास मी गेलों नव्हतों. तसेच हौशी प्रवासी म्हणूनही मी गेलों नव्हतों. सांस्कृतिक देवघेवीच्या कराराची प्राथमिक चर्चा करावयाची व फावल्या वेळांत जें साधेल तें पहावयाचें हा माझ्या दौऱ्याचा उद्देश. सोविएत संघाच्या प्रगतीबद्दलचें कुतूहल व समाजवादाच्या रूपरेषेचें कांहीं ज्ञान हीं माझीं निरीक्षणाचीं साधनें. जें चांगलें दिसेल तें शिकावयाचें, गैर वाटल्यास टीका करावयाची, मात्र विशिष्ट व व्यक्तिगत लहानसहान दोषांवरून अचरट सामान्य विधानें करावयाचीं नाहींत ही माझी भूमिका. अल्प वेळांत मला आलेले अनुभव मी आपणासमोर मांडतो. ते मांडतांना दौऱ्यासाठीं सहाय्य केलेले स्नेही व सहकारी, व्हीनस प्रकाशनचे श्री. पाध्य व प्रकाशनास हातभार लावणारे सल्लागार व अनेक साहाय्यक यांच्याबद्दल माझ्या मनांत कृतज्ञतेची भावना वसत आहे.

ठाणे,
दि. १५ सप्टेंबर १९६७

वसंत गोविंद लिमये

२. मनोरंज्ये

शब्दरंजनस्पर्धेत अचानक बक्षीस मिळावे किंवा मुंबईत जुन्या भाड्याची जागा मिळावी तशीच अगदी अचानक मला परदेशगमनाची संधी लाभली. तत्पूर्वी परदेशीं दौऱ्याची मी चेष्टा करीत असे. लेनिनग्रादला पाठवण्यापूर्वी महाराष्ट्र दर्शन प्रदर्शन जेव्हा मुंबईत भरलें तेव्हां मला आमच्या एका मित्राने 'माँस्कोला केव्हां जाणार?' असें विचारलें. मी म्हणालों, "आम्हांला कोण पाठवतंय?" खरोखरीच आपणास जायला मिळेल असें माझ्या मनांत तोंवर कधीच आलें नव्हतें. लेनिनग्रादला पाठवावयाच्या प्रतिनिधींच्या संभाव्य नांवांमध्ये माझ्या नांवाचा समावेश करण्यांत आला तरीही व्यवसायामुळे आणि आर्थिक अडचणीमुळे जातां येणार नाहीं असें मी भारत सोविएत सांस्कृतिक संघाच्या महाराष्ट्र राज्यमंडळास सांगून टाकलें, परंतु घटनाच अशा घडत गेल्या कीं, यादींतील एकामागून एक नांवे गळत गेलीं व २९ जुलै १९६६ रोजीं अकस्मात् मला गेलेंच पाहिजे असें फोननें कळवण्यांत आलें. माझ्या अडचणी कमी करण्याचें आश्वासन मिळून मी पासपोर्टची खटपट सुरू केली. तरीही मन साशंक होतेंच.

पासपोर्टच्या यातायातीनें वैयागून गेलों. कलेक्टर कचेरी व पासपोर्ट ऑफिस यांमध्ये अगणित हेलपाटे झाले. चंद्रावर सफर करणेंदेखील याहून सोपें असेल असें मनांत आलें. अखेरीस मिनतवारीने १ नोव्हेंबरला पासपोर्ट हातीं पडून २ तारखेला सकाळीं मी दिल्लीकडे निघालों. अशी आमच्या परदेशी दौऱ्याची सुरुवात. भारत सोविएत सांस्कृतिक संघ माझ्या या दौऱ्यास मुख्यतः कारणीभूत होय. माझ्या सहकाऱ्यांच्या व माझ्या परिश्रमाचें हा दौरा म्हणजे एक सार्थक होतें. आमच्या ठाणें शाखेच्या कार्याचा तो गौरव होता, असो.

कोकणांतील एखाद्या खेड्यांतला मनुष्य म्हमईला निघाला कीं त्याची काय अवस्था होते आपण जाणतोच. अनेकांचीं कामें त्याच्या अंगावर येऊन पडतात. "आमचं एवढं बोचकं घेऊन जाल का?", "एवढी चिठ्ठी सावळ्याला द्या.", "ह्या दोन दव्याच्या बाटल्या आणाल का?" अशीं काम

कांहींजण सांगतात तर म्हमईचे जुने माहीतगार येऊन मोफत सल्ला देतात. “ कमला नेहरू बाग, राणीचा बाग, राजाबाई टॉवर सारं सारं बघून ये. खिसा पाकीट सांभाळ ” वगैरे सूचना त्याला मिळतात. तशीच कांहींशी परदेशी जाणाऱ्या माणसाची गत होते.

मी लेनिनग्रादला जाणार हे कळल्याबरोबर आम्हांला कॅमेरा आणा म्हणून मला ५।७ मित्रांनी खास विनंती केली. एका माणसाने कसलेसे एक पुडके एका मित्राकडे पोचविण्यास सांगितले. व त्या मित्राला सोविएत संघांत त्या मालाच्या ऑर्डरी नोंदविण्यास सांगितल्या. एका मित्राने चित्रकलेचे कांहीं साहित्य आणावयास सांगितले. आमच्या हिने काँफी-पाँट किंवा मिक्सर बघायला सांगितला होता. कुणी एकाने पुस्तकांचे एक पुडके दिले आपल्या नातेवाईकासाठी. शिवाय ११ लोकांच्या चिठ्या पोहोचवायच्या होत्या. कुणाचे नमस्कार पोचवायचे होते. पत्रोत्तर नाही अशी एका सोविएत नागरिकाजवळ कुणाची तक्रार नोंदवायची होती. एक ना दोन अशीं ३०।३५ तरी कामे बरोबर घेऊन आमच्या स्वाऱ्या मास्कोला निघाल्या.

शिवाय माहीतगारांचा उपयुक्त सल्ला मिळाला तो वेगळाच. प्रा. जैन यांचा यामध्ये प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे. काय पहावे, काय अपेक्षा कराव्यात, काय शिकावे याची सम्यक् दृष्टि त्यांनी मला दिली. ते म्हणाले, “ आपल्याला नेमके काय पहावयाचे आहे हे सोविएत भारत संघाच्या मंडळींना आपण सांगावे. वेगवेगळी दृष्टि असलेली प्रवासी मंडळी तेथे येतात, तेव्हां हे आपण सांगितले नाही तर आपणास ढोबळ गोष्टी ते दाखवतात. शिवाय आपण बारीक नजर ठेवावी. समाजवादी समाजव्यवस्थेत जगणारा मानव कसा असतो याचे निरीक्षण करावे. - एखाद्या व्यक्तीच्या दोषावरून किंवा एखाद्या घटनेवरून अचरट सामान्य विधाने करू नयेत. ” या जैनांच्या सूचना मला फार उपयुक्त वाटल्या. मद्य किती घ्यावे, रिवाजाबातरे काय करावे, स्त्रीदाक्षिण्य दाखविण्याची रीत म्हणून आपल्याबरोबर असलेल्या स्त्रियांना आधी पुढे गाडींत किंवा अन्य ठिकाणी जाऊ द्यावे, त्यांना हिवाळी कोट घालण्यास मदत करावी, पिंगट पाव जपून खावा, इत्यादि गोष्टी सोविएत संघांत अनेकदा जाऊन आलेल्या एका स्नेह्याने मला सांगितल्या.

ऐकावे जनाचे करावे मनाचे हा माझा मंत्र होता. तिथे बाजारहाट

करण्यासाठीं पैसे मिळवण्याच्या कांहीं सूचना मी या कानानें ऐकल्या व त्या कानानें सोडून दिल्या. तेथील मित्रांनीं पैसे दिले तर बाजारहाट थोडाफार करूं, पण तो दौन्याचा मुख्य उद्देश नाही. मुख्य उद्देश असा कीं, लेनिनग्राद महाराष्ट्र सांस्कृतिक कराराच्या तयारीची चर्चा करणें, लेनिनग्राद पाहणें तेथील जनजीवन कसें आहे, भारतावद्दल तेथील लोकांना किती कुतूहल आहे वगैरे गोष्टी नमूद करून या क्रांतीच्या माहेरघराची ओळख महाराष्ट्राला करून देणें.

सोविएत नागरिकाचें घर कसें असतें तें पाहूं, माँस्कोतील क्रांतिदिनाचा सोहळा पाहूं, माँस्को व लेनिनग्राद यांचा कानाकोपरा पाहूं, तेथील अनेकांच्या मुलाखती घेऊ, कामगारांचें जीवन कसें आहे तें पाहू, इन्सेन्टिव बोनस-स्कीमची माहिती मिळवू वगैरे मनोराज्यें मी रचीत होतों. कॅमेरा आणूं, जमल्यास फ्लशगन आणूं, मिक्सर आणूं, खेळणीं आणूं वगैरे वगैरे उपमनोराज्येंही मनांत खेळत होतींच. शिवाय असंख्य छायाचित्रें आणूं हेंही एक मोठें मनोराज्य होतें. अल्पावधी, हिवाळा व इतर अडचणी यांच्याशीं टक्कर देतां हें मनोरथ किती पूर्ण झाले ते आतां वाचकच ठरवतील.

—

३. मला पंख फुटले

“ का हो, लिमये माँस्कोला कां हो जायचेत ? ” रस्त्यांत एक दूरच्या नात्यांतील बाई आमच्या सौ. ना विचारत्या झाल्या. “ होय, कां वरं ? ” इति आमच्या सौ. “ नाहीं, मीं ऐकलं तेव्हां माझ्या पोटांत कससंच झालं. शास्त्रींचं मनांत आलं. ” इति रमाकाकू. यावर आमच्या सौ. काय बोलणार ! शास्त्री कसे गेले याची कांहीं खास आंतल्या गोटांतली बातमी रमाकाकूंना असणार.

माणसाचें मन किती विचित्र असतें. कुठल्या क्षणीं अभद्र विचार त्याच्या मनांत येतील तें सांगतां यायचें नाहीं. तथापि ते आपण बोलून दाखवीत नाहीं. कांहीं लोकांना मात्र हें कळण्याइतकी अक्कल तरी नसावी किंवा अमंगलाच्या उच्चारांतच शौर्य आहे, आपलें आगळेंपण आहे असें तरी त्यांना वाटत असावें.

रमाकाकूंचें मार्मिक बोलणें आपण सोडून देऊं. पण विमानांत वसण्याचा सराव आपल्याला इतका कुठं आहे कीं गाडीच्या रोजच्या प्रवासासारखं सुरक्षित वाटावं. आपल्या देशांत विमानप्रवास ही धनिकांची व मंत्र्यांची मक्तेदारी आहे. त्यांतून मला प्रथमच पंख फुटायचे होते. म्हणून माझ्या मनांत थोडीशी आशंका असल्यास काय नवल ? आमच्या सौ. च्या मनांत काय ब्रह्मांड उभें राहिलें असेल त्याची कल्पनाच केलेली वरी. म्हणून विमान-तळाकडे जातांना तसले सारे विचार दूर ठेवण्यासाठीं आम्ही कांहीं इतर गप्पा मारीत होतो. मनाला गुंगारा देत होतो. घाटकोपरहून विगर मीटरची (मीटर अमून) १० रुपये भाड्याची श्रीमंती टॅक्सी करून आम्ही विमान-तळावर येईतोवर ठीक होतें सर्व. परंतु तेथें कांहींच काम नव्हतें. मी विमानानें आधीं दिल्लीला जाणार असल्यानें सामान-तपासणी वगैरे नव्हतीच. त्यामुळे कांहीं वेळ आम्ही वेगवेगळे विषय चघळले. पण कुठलाही विषय थोड्याच वेळांत वंद पडे व पत्र नक्की पाठवण्याची विनंती व आश्वासन यांची देवघेव होई.

मीं आजवर कित्येक पुढाऱ्यांना, पाहुण्यांना हार घातले आहेत; परंतु

माझ्यावर गळ्यांत हार घालून घेण्याचा प्रसंग कवींच आला नव्हता. विमान-तळावर मात्र मुंबईच्या शाखेनें हार पाठविला होता. तो मला स्वीकारावाच लागला. कसेसेंच वाटलें. हार घातला जात असतांना मुलखाला निघालेल्या किंवा दूर गांवीं चाललेल्या भय्याची मला आठवण झाली. असो. परदेश पाहण्याच्या उत्कंठेनें आणि आणखी एका मिश्र भावनेनें मी सर्वांचा, सौ. चा व मुलांचा, व सहकारी व मित्रांचा निरोप घेऊन विमानाकडे चालूं लागलों. प्रथमच विमानांत वसणार होतो. जेट विमान आंतून पाहणार होतो. शिष्टाचार वगैरे मला फारसे चांगले परिचित नव्हते. परंतु इतर वागतील तसें वागायचें ठरवून मोठ्या अधीरतेनें विमानांत शिरलों. लोकांनीं कोट, टोपी वगैरे सामान वरच्या फळीवर ठेवलेलें पाहिलें. मीही कोट वर टाकला. नशिबानें खिडकीजवळील जागा मिळाली. शेजारीं एक कॅनेडियन मध्यमवयस्क स्त्री येऊन वसली. मी तिला प्रथमच सांगून टाकलें कीं हा माझा विमानांतला पहिलाच प्रवास आहे. त्यामुळें विनासंकोच मी तिला आपल्या शंका विचारूं शकलों. तिनेंही मोठ्या आपुलकीनें पट्टा बांधण्यापासून तों खाद्यपेयें ठेवण्यासाठीं समोरच्या खुर्चीच्या पाठीला असलेलें टेबल उघडीतोपर्यंत साऱ्या सूचना मला दिल्या. तरीहि चहाच्या वेळीं मी जरा गोंधळलोंच. कसें तें आतां आठवत नाहीं; परंतु माझ्या हातून तें टेबल वाकडें झालें. नशीब इतकेंच कीं शेजारीण कांहीं कारणानें उठून गेलेली होती व चहाचा कप मीं पटकन उचलला. त्यामुळें थोडासा चहा सांडण्यापलीकडे विशेष खराबी झाली नाही. पुन्हां दुसरा चहाचा ट्रे आणवला गेला. “जाऊं द्या, असूं द्या, मी पुन्हां चहा आणतें,” असें हवाई सुंदरी म्हणाली तेव्हां मला किंचित् ओशाळल्यासारखें झालें.

वेळ मात्र मजेंत गेला. ती कॅनेडियन बाई मधून मधून गप्पा मारीत होती. शिवाय उतारुंचें निरीक्षण, त्यांचे कपडे, वागणें, परिचारिकांच्या हालचाली, मधून मधून स्पीकरमधून येणाऱ्या सूचना यांचें मला नावीन्य वाटत होतें. खालीं पसरलेली भारताची भूमि पाहण्यांत वराच वेळ कुठल्या कुठें निघून गेला. १ तास ४० मिनिटांनीं दिल्ली आलीसुद्धां. भारताच्या राजधानीलाहि मी प्रथमच पाय लावीत होतो. दिल्ली, दिल्ली म्हणतात ती ही, येथून अखिल भारताचीं सूत्रें हलतात, असें मनांत म्हणत मी उतरलों. कानाला

बसलेले दडे लवकरच सुटले. १० मिनिटांत मी विमानतळावरून शहराकडे निघालों. दिल्लीला एक दिवस काढला. व्हिंसा व पी-फॉर्म मिळवून ४ नोव्हेंबर १९६६ रोजी मी एअर इंडिया इंटरनॅशनलच्या अजस्र बोइंगमध्ये बसलों. आतां खरी परदेश-प्रवासास सुरुवात झाली. शेजारच्या खुर्चीवर कुणीच नव्हतें. परंतु विमानांत तामिळनाडचे तीन प्रतिनिधि होते, तेहि माझ्यासारखेच माँस्कोला प्रतिनिधि म्हणून चालले होते. त्यामुळें मधून मधून त्यांच्याशीं गप्पा होत होत्या. मुंबई-दिल्ली प्रवासापेक्षां हा प्रवास वेगळा होता. तें कॅरा-वाल विमान याच्याहून खूप लहान होतें. ज्या प्रदेशावरून तें आलें तो माझ्या परिचयाचा प्रदेश होता. आतांचें बोइंग अवाढव्य तर खरेंच परंतु तें ३७,००० फुटांवरून म्हणजे हिमगिरीपेक्षां अधिक उंचीवरून चाललेलें. खालील प्रदेश अगदीं वेगळा. नुकतेंच युद्ध होऊन गेलेली सरहद्द, पलीकडे पाकिस्तान, मग हिंदुकुश, काराकोरमचीं हिममुकुट घातलेलीं शिखरें, पलीकडे काबूल, घुक्थाचे लोट, हिमाच्छादित शुभ्र भूमि हें सारें नवीन होतें. प्रचंड पंख असलेला पक्षी होऊन मी उंच भरारी मारली होती. मला एखाद्या लहान मुलासारखी मज्जा वाटत होती. फक्त ही मजा टाळ्या पिटून व्यक्त करणें शक्य नव्हतें.

—*—

४. अपेक्षाभंग

महाराष्ट्र-लेनिनग्राद सांस्कृतिक संबंध वाढविण्यासाठी जें 'महाराष्ट्र-दर्शन' प्रदर्शन लेनिनग्रादला पाठवले गेले त्या प्रदर्शनामुळे महाराष्ट्राचे दोन प्रतिनिधि लेनिनग्रादच्या सोविएत-भारत सांस्कृतिक संघानें बोलावून घेतले. श्री. पु. ल. देशपांडे, पद्मश्री काणेकरांसारख्या कलाक्षेत्रांतील प्रथितयश प्रतिनिधींपैकीं एक व भारत-सोविएत सांस्कृतिक संघाच्या क्रियाशील कार्यकर्त्यांपैकीं एक, अशा दोन प्रतिनिधींनीं जायचें ठरलेंहि होतें. परंतु पु. ल. ना डॉक्टर्सनीं बंदी केली व काणेकरांना कांहीं काम निघालें. अशा मोठ्या व्यक्तींबरोबर सोविएत संघास भेट देण्याचें भाग्य लाभणार या माझ्या आशेचा केव्हांच भंग झाला होता. परंतु हा दौरा नोव्हेंबर महिन्यांत जुळून आल्यानें ७ नोव्हेंबरच्या क्रांतिदिनाचा मॉस्कोतील सोहळा पाहायला मिळणार ही नवी अपेक्षा मनाला समाधान देत होती. मॉस्कोत या दिवशीं डोळ्यांचें पारणें फिटेल असें दारूकाम पाहावयास मिळणार होतें. प्रचंड अग्निवाणांचें संचलन लाल चौकांत मी पाहणार होतों. लाल सैन्याची कवायत व सोविएत संघाचे वरिष्ठ नेते हेहि वघावयास मिळणार होते. शिवाय नृत्य, मैफली, सांस्कृतिक कार्यक्रम यांचा जल्लोष, नागरिकांची प्रचंड मिरवणूक यांचीहि भर होतीच. अनेकांकडून या समारंभाची भव्यता ऐकली होती. त्याचीं कांहीं छायाचित्रेंहि पाहिलीं होतीं. परंतु ते सर्व प्रत्यक्ष पाहावयास मिळणार ही जबर उत्कंठा मला लागलेली होती.

४ नोव्हेंबरला १॥ वाजतां मी मॉस्कोच्या विमानतळावर पोहोंचलों. हिमाच्छादित अशा त्या वातावरणांतून ४० किलोमीटर प्रवास करून आम्ही मॉस्कोच्या 'उक्रायिना' नांवाच्या भव्य प्रवासी हॉटेलांत येऊन पोहोंचलों व चहापानासाठीं उपाहारगृहांत गेलों. तेथें चिक्कार गर्दी होती. परंतु श्री. बाइकोव्ह नांवाचे मॉस्कोतील माहीतगार कार्यकर्ते आमच्याबरोबर होते. त्यांनीं आधींच ऑर्डर दिलेली होती. त्यामुळे फारसा वेळ न मोडतां आम्हीं मागवलेल्या सान्या खाद्य वस्तु आल्या व चहाही आला. बोलशोई या प्रसिद्ध नाट्य-

गृहांत आम्हांला ऑपेरा पाहण्यास जावयाचें होतें. तिकिटें काढून तयारच होतीं. चहापान उरकून आम्ही टॅक्सीस्टॅण्डवर आलों. टॅक्सीसाठीं येथें रांग लावावी लागते. आमच्या नशिवानें ५-७ मिनिटांत टॅक्सी मिळाली व आम्ही लवकरच थिएटरांत पोहोंचलों. श्री. बाइकोव्ह कुठें तरी निघून गेले होते. आमच्यावरोबर साधारण बऱ्यापैकी इंग्रजी बोलणारी एक लेना नांवाची मुलगी होती. ही लहानशी मुलगी हंसतमुख व स्वभावानें मोठी गोड होती. आम्ही आलों तों ऑपेरा चालू झाला होता. एक जुनें ऐतिहासिक संगीत नाट्य होतें. लेनानें थोडक्यांत कथानक सांगितलें. त्यामुळें थोडें थोडें कळूं लागलें. प्रत्येक पात्राचें संभाषण म्हणजे काव्यगायन होतें. अभिनय पाहण्यांत कांहीं वेळ मौज वाटली. परंतु गायिलेलें काव्य कांहींच समजेना. ऑपेरा सोविएत संघांत फार लोकप्रिय आहे. थिएटर खच्चून भरलेलें होतें. रंगभूमीवरचें नेपथ्य भव्य व अतिशय सुरेख वाटलें. शेवटच्या अंकांत तर दोन घरांच्या समोरची जागा, त्या घरांचे सज्जे, दोन घरांमधून गेलेली वाट, पलीकडे त्या गांवांतील घरें असा भव्य देखावा रंगविला होता. १०० च्या आसपास पात्रें एकाच वेळीं रंगभूमीवर जमलीं होतीं. कांहींच कळत नसल्यानें पात्रें मोजण्याचा उद्योग मीं केला. नंतर मला डुलक्या येऊं लागल्या. तसेंच विमानांतून सहा तास खालीं डोकावून पाठ दुखायला लागली होती. इतक्यांत बाइकोव्ह आले.

ते येऊन मजजवळ वसले व त्यांनीं क्षणाघांत माझा दारुण अपेक्षाभंग करणारी बातमी मला सांगितली. लेनिनग्रादहून असा संदेश आला होता, कीं महाराष्ट्राचा प्रतिनिधि लेनिग्रादला भेट देण्यास आला असल्यामुळें त्याला ताबडतोब तिकडेच पाठवावें. “ मग माँस्कोंतील क्रांतिदिनाची कवायत मला कशी पाहावयास मिळणार ? ” अशी मीं पृच्छा केली. माझा निराशेचा सूर ऐकून बाइकोव्ह म्हणाले, “ क्रांतिदिनाला तुम्ही लेनिग्रादमध्ये उपस्थित असलें पाहिजे असें लेनिनग्राद संघाचें म्हणणें आहे. शिवाय तिथली कवायतहि तितकीच प्रेक्षणीय व सुरेख असते.” मी म्हणालों, “ आमची लहान मुलासारखी समजूत काढतां काय ? ” बाइकोव्ह उत्तरले, “ काय करणार ? तुम्ही लेनिनग्राद संघाचे पाहुणे. यजमानांचें ऐकलेंच पाहिजे. शिवाय लेनिनग्रादच्या प्रासाद-चौकांत जेथें क्रांतीला प्रारंभ झाला येथील कवायत तुम्हांला पाहावयास

‘मिळणार हें खरेंच आहे. तिथल्या लोकांचा देखील उत्साह कमी नसतो.’ मी म्हणालों, “ठीक आहे. इलाज नाही.” मनांत आलें दुधाची तहान ताकावर भागवावी लागणार. या निरोपामार्गे लेनिनग्राद संघाचें अगत्य होतें कीं मुंबई-पुणे या शहरांसारखी लेनिनग्राद-माँस्को अशी स्पर्धा होती कुणास ठाऊक ? लेनिनग्राद आतां नसली तरी पूर्वीची राजधानी. शिवाय माँस्कोपेक्षा फार सुंदर असें शहर - विद्या व कला यांचें केंद्र - त्यामुळें लेनिनग्रादच्या लोकांना आपल्या नगरावद्दल विशेष अभिमान वाटतो हें लवकरच मला कळलें. बाइकोव्हनीं माँस्को-लेनिनग्राद गाडीचीं तिकिटें मला दाखविलीं. तेव्हां बोलणेंच खुंटलें. “आलीया भोगासी-” म्हणालों व गप्प राहिलों. माँस्कोंतील भव्य संचलन, रणगाडे, अग्निवाण यांचे ताफे, परदेशांचे प्रतिनिधि, सुरेख रोषणाई, सोविएतचे ज्येष्ठ पुढारी, आणि विमानांचे लाल चौकावरून उडणारे विविध आकार हें सारें दृश्य पाहण्याचें मनोराज्य भंगलें. सुरुवात कांहीं चांगली झाली नाही असें वाटलें. परंतु लेनिनग्रादच्या लोकांना महाराष्ट्राचें फार अगत्य दिसतें आहे असें मनाचें सांत्वन करीत मी बोलशोई नाट्यगृहांतून बाहेर पडलों. पाहिलेल्या ऑपेरावर साधकबाधक विचार करण्याचीहि शुद्ध राहिली नाही इतका हा अपेक्षाभंग निराशाजनक होता.

—

५. “ कोण बरें असावा सहप्रवासी ? ”

बोल्शोई नाट्यगृहातून उक्राइना हॉटेलकडे आम्ही आलों. लेनिनग्राद गाडीला वेळ थोडा उरला होता. कसें वसें थोडेंफार खाऊन घेतलें आणि माझ्या तीन अवजड सूटकेसेस घेऊन हॉटेलच्या बाहेर पडलों. टॅक्सी मिळेना. रस्त्यानें जाणाऱ्या टॅक्सीज भरलेल्या तरी होत्या किंवा थांबण्यास तरी तयार नव्हत्या. शेवटीं एका बसमध्ये बसून आम्ही भुयारी मार्गाच्या एका स्थानकावर आलों. भुयारी लोहमार्गाचें नवल मी प्रथमच पाहत होतो. अगदीं थोड्याथोड्या अवघीनें येणाऱ्या व खूप वेगानें धावणाऱ्या या गाड्यांमध्ये गर्दी असते. परंतु मुंबईच्या लोकल गाडीएवढी नाही. कुठल्याहि स्टेशनांत शिरतांना ५ कोपेकचें नाणें एका यंत्रांत टाकलें की झालें. मग कितीही प्रवास करा. शहरांतून बोगद्यांत उतरण्यास चालता जिना असतो. अर्थात् लेनिनग्राद गाडी पकडण्याच्या घाईमुळें फारसें निरीक्षण या वेळीं करतां आलें नाहीं. लेनिनग्रादच्या भुयारी लोहमार्गाचें स्वस्थपणें अवलोकन करतां आलें त्याबद्दल पुढें सांगेनच.

बाइकोव्हनीं सारखी घाई लावली होती. भुयारी रेल्वेंतून बाहेर पडल्यावर आम्ही पुन्हां बसकडे घावलों. बाइकोव्ह माझ्यापेक्षां वयानें तरुण, दणकट व खूप चालण्याचा सराव असलेले. ते दोन जड सूटकेसेस घेऊन धांवत होते. माझी तिरपीट उडाली. बोजड हिवाळी कपडे, पावसानें घसरडे झालेले रस्ते, त्यांवर सरकणारे रबरी तळांचे माझे बूट, या साऱ्यांमुळें मीं मेटाकुटीस आलों, तरी बाइकोव्हची घाई चालूच होती. ते म्हणाले, “ लवकर चला. नाहीं तर गडी चुकेल. ” यावर मी काय बोलणार. अखेरीस बसमधून उतरून स्टेशनसमोर आम्ही एकदांचे येऊन पोहोचलों. तरी बाइकोव्ह धांवतच होते. फरफटत मी मार्गें चाललों होतो. शेवटीं ११ वाजून ५२ मिनिटांनीं आमची स्वारी डब्यांत शिरली. गाडीला वेगवेगळे वर्ग नसतातच. रात्रीची गाडी असल्यानें छोट्या केबिन्स असलेली ही गाडी होती. माझी राखीव जागा असलेल्या केबिनमध्ये मी शिरलों. सामान खालीं

ठेवलें. एकंदर थाट पाहून जरासा गोंधळलोंच. दरवाजापाशीं श्री. वाइकोव्ह यांचा निरोप घेण्यासाठीं मीं आलों. त्यांच्याशीं चार शब्द बोललों व ते निघून गेले. मला उतरवून घेण्यासाठीं सकाळीं लेनिनग्राद स्टेशनवर श्री. वारान्निकोव व इतर मंडळी येतीलच असें जातां जातां श्री. वाइकोव्हनीं मला सांगितलें.

पुन्हां केबिनमध्ये शिरलों तेव्हां प्रथम लक्षांत आलें कीं, केबिन दोन माणसांसाठीं होती. थाट तर आपल्या पहिल्या वर्गसारखा होता. आपला पहिला वर्ग मीं आंतून नीट पाहिलेला नाहीं. केबिनच्या दोन भितींशीं दोन अरुंद विछाने, टेबल, आरसा, हँगर, खुंट्या, रेडिओचा स्पीकर, वाचण्याचा दिवा, रात्रीचा छोटा दिवा वगैरे सगळा प्रकार पाहून मी जरा गोंधळलों. माझ्याशिवाय आणखी एक उतारू यावयाचा होता. कोण असेल वरे ? पुरुष असला, व त्याला इंग्रजी येत असलें तर वरें असें मनाशीं म्हणत मी जरा सूटकेसेस नीट लावून ठेवल्या. दिवे लावून घालवून पाहिले. स्पीकर बंद करून पाहिला. इतक्यांत दुसऱ्या विछान्यावरच्या खुंटीला एक तोकडासा ओव्हरकोट अडकवलेला दिसला त्यावरून हा उतारू पुरुष असेल कीं नसेल असा मला संभ्रम पडला. नसला व भाषाहि येत नसली तर मोठेंच संकोचाचें होणार असें मनांत आलें. मी फरकप व ओव्हरकोट काढून ठेवला आणि विचार करीत वसलों. केबिन उवदार होती. सर्व कपडे अंगावर ठेवून झोपणें अशक्य. नाइट गाऊन वगैरे मजजवळ नव्हताच. मग मीं ठरवलें कीं, कोण उतारू असेल तो आला कीं मगच ठरवूं काय करायचें तें. मग मीं डायरी लिहायला काढली. १५ मिनिटें डायरी व पत्रें लिहिण्यांत गेलीं, तरी उतारूचें कोडें कायमच. गाडी तर सुरू झालेली. मग हा उतारू गेला कुठें ओव्हरकोट ठेवून. डब्याच्या आंतच असणार. गेला असेल वाथरूम टॉयलेटकडे असें ठरवून मी लेनिनग्राद मार्गदर्शिका वाचण्यास काढली.

हा उतारू जर एखादी स्त्री असेल तर कसें वागावें, काय करावें ही मोठी पंचाइतच होती. जें कोण होतें तें चांगला अर्धा तास झाला तरी येईना. मला ही व्यक्ति कोण आहे तें जाणण्याची तीव्र उत्कंठा वाटूं लावली. मला आतां वेसुमार झोप येऊं लागली होती. सकाळीं ६ वाजतां दिल्लींत जागा झालेला मी सतत २० तास जागाच होतो. यापैकीं कांहीं वेळ विमानांत व इतर

ठिकाणीं बसण्यांत व उरलेला वेळ चालण्यांत गेला होता, त्यामुळे आडवे होण्याचा मोह अनावर होत होता. सकाळीं ६ ते रात्रीं १२॥ पर्यंत १८॥ नव्हे २०॥ तास होतात. कारण, माँस्कोचे घड्याळ २ तास मार्गे असतें. ४० मिनिटें झालीं. लेनिनग्राद मार्गदर्शिकेकडे लक्ष लागेना. शिवाय ती मार्गदर्शिका माझी चांगलीच वाचून झालेली होती. केबिनच्या बाहेर पडलों व परिचारिकेस विचारलें 'प आंग्लिस्क पनिमायेते' (इंग्रजी जाणतां का ?) ती 'नियेत' म्हणाली व रशियनमध्ये पुढे बोलूं लागली तेव्हां 'नी पनिमायु परूसकी' असें म्हणून मी केबिनमध्ये परत आलों. हिंदी-रूसी बातचीत उघडून पठण करूं लागलों. पाठीला आतां चांगलीच रग लागली तेव्हां पुस्तक घेऊन जरा आडवा झालों व वाचूं लागलों. बूट तेवढे काढून ठेवले होते.

व्हायचें तेंच झालें. कपड्यांसह आडव्या झालेल्या मला आपण वरवर चाललों आहोंत असें भासूं लागलें. विमानांत बसलों आहोंत व पंखांचे हलत असलेले एक एक भाग गळून पडत आहेत असें मला वाटलें. शेवटीं पंखांवाचूनच विमान चालूं लागलें आतां कसें होणार असें माझ्या मनांत आलें. येवढ्यांत माझे बोइंग दाट धुक्याच्या लोटांत अतिवेगानें शिरलें. कानठळ्या बसतील असा विमानाचा आवाज येऊं लागला, विमानअपघात, अँलिटालिया वगैरे विचारमालिका विद्युद्वेगानें मनांतून सरकूं लागली, इतक्यांत धुक्यांतून बोइंग बाहेर पडलें होतें व उक्रायिना हॉटेलच्या २५ मजली इमारतीकडे तें चाललें होतें असें मला स्पष्ट दिसलें. ते इमारतीला घडक मारणार म्हणून मीं डोळे मिटले व ओरडणार, पण छातीवर दडपण असल्यानें ओरडतां येईना. डोळे उघडून पाहतों तों गाडीचा आवाज येत होता, छातीवर माझे दोन्ही हात व हिंदी-रूसी बातचीत इतकेंच दडपण होतें. मी उठून बसलों तों शेजारच्या विछान्यावर एक व्यक्ति पांघरुणांत गुरफटून झोपली होती. मनगटावरील घड्याळ पाहिलें तों ६॥ वाजले होते. अजूनही 'कोण बरें हा प्रवासी' हें कोडें होतेंच. परंतु आतां विशेष कठीण प्रश्न नव्हते. रात्र संपली होती. कुणी का असेना. मी आवाज न करतां दार उघडलें व बाहेरच्या खिडकीशीं येऊन बाहेर डोकावून बघितलें. मिट्ट काळोख होता. तेव्हां माझ्या लक्षांत आलें कीं आजून २ तास उजाडणार नाहीं. डबाभर फेरफटका करून परत आलों. चहा पिण्याची तलफ आली. पण खिशांत

फक्त ३ पौंड. एकहि रशियन नाणें नाहीं. पौंड मोडण्याची इच्छा नव्हती गाडींत विनामूल्य चहा देतात कीं नाहीं विचारायचें कसें ? आधीं चौकशी केलेली नव्हती. खिशांत तद्देशीय नाणीं असणें किती आवश्यक हें मला तीव्रतेनें जाणवलें. असो, मी केबिनमध्ये परत आलों. दरवाजा उघडतांना आवाज झाला त्यामुळें सहप्रवासी कुरकुरला, कुशीवर वळला तेव्हां माझी उत्कंठा शिगेला पोचली. पण व्यर्थ. ती व्यक्ति पुन्हा झोंपली. कांहींच उद्योग नव्हता. म्हणून मीं केंसांवरून कंगवा फिरवला. तंबाखू मळून तोंडात टाकली व काय करावें या विचारांत पडलों. जागेवरून उठलों. बिछाना जरासा ठाकठीक केला. फारसा विस्कटलेला नव्हताच. कारण मी ब्लॅकेट-देखील वाजूला केलें नव्हतें. इतक्यांत “इज इट टाइम टु बी अप् ?” असा प्रश्न माझ्या कानांनीं आला. मी दचकलों व मार्गें वळून पाहिलें, ‘हलो, येस, ईट इज्, इट्स नीयरली सेव्हन.’ असें उत्तरादाखल पुटपुटलों. इंग्रजी अस्खलितपणें बोलणारा पुरुष सहप्रवासी लामून ६।। तास बरोबर प्रवास केल्यावर आतां आमचा परिचय होत होता. इथून पुढें अर्धा तास मजेंत गेला. मी म्हणालों, “आपण इंग्रजी कसें जाणतां ?” तो म्हणाला, “मी ओरिएन्टल इन्स्टिट्यूटचा पदवीधर आहे. आम्हांला इंग्रजी शिकावें लागतें. शिवाय मी जपानीहि जाणतां. जपानी प्रतिनिधींना घेऊन मी लेनिनग्रादला चाललों आहे.” ओळखी झाल्या, या गृहस्थांचें नांव रुसेत्स्की. हे इगोर बोनींच्या (मुंबईतील सोविएत उपवकील) ओळखीचे निघाले. परंतु थोड्याच वेळांत चहा आला व छोटीशी न्याहरी आली. रुसेत्स्की आपल्या जपानी पाहुण्यांच्या केबिनमध्ये गेले. रात्रींही उशीरापर्यंत ते तिकडेच गप्पा मारीत बसले होते म्हणे. जातां जातां ते म्हणाले, “गाडींत सर्व कपडे घालून झोंपण्याची जरूरी नाही.” मी शिताफीनें बाजू सावरली व म्हणालों, “मी झोंपलों नव्हतांच. तुम्ही केव्हां यतां म्हणून उत्सुकतेनें वाट पाहतां पाहतां कंटाळून मला डुलकी लागली.” थोड्याच वेळांत लेनिनग्राद आलें. गाडींतून बाहेर पडण्याची माझी एकच धांदल उडाली. बाहेर पडतांना “कोण वरें हा प्रवासी ?” या कोड्याच्या उत्तराचा मीं प्रेमानें निरोप घेतला.

—

६. फ्रांतीच्या पावनतीर्थी

विंटर पॅलेस (हिमप्रासाद) हा झार बादशहांचा पीटर्सबर्गमधील (म्हणजेच पीटरचे शहर पेट्रोग्राद) राजप्रासाद. पूर्वीचे पीटर्सबर्ग हे हल्लीचे लेनिनग्राद. येथे समाजवादी क्रांतीची तुतारी प्रथम फुंकली गेली. ७ नोव्हेंबर १९१७ रोजी लेनिनच्या आदेशाप्रमाणे ' उषा (Aurora) नांवाच्या युद्धनौकेवरून तोफांचा इशारा दिला जाऊन कामगारांच्या फौजेने हिमप्रासादाच्या द्वाराला धडक मारली. त्या द्वारासमोर उभे राहून ४९ वर्षांनी क्रांतीच्या महोत्सवाचा सोहळा ' याचि डोळां ' मी पाहिला. संबंध दौन्याची क्रमवार रोजनिशी लिहून कंटाळा आणण्यापेक्षा ज्या चित्राची छाप माझ्या मनावर कायमची उमटली आहे, त्याच्या वर्णनापासूनच प्रारंभ करतो.

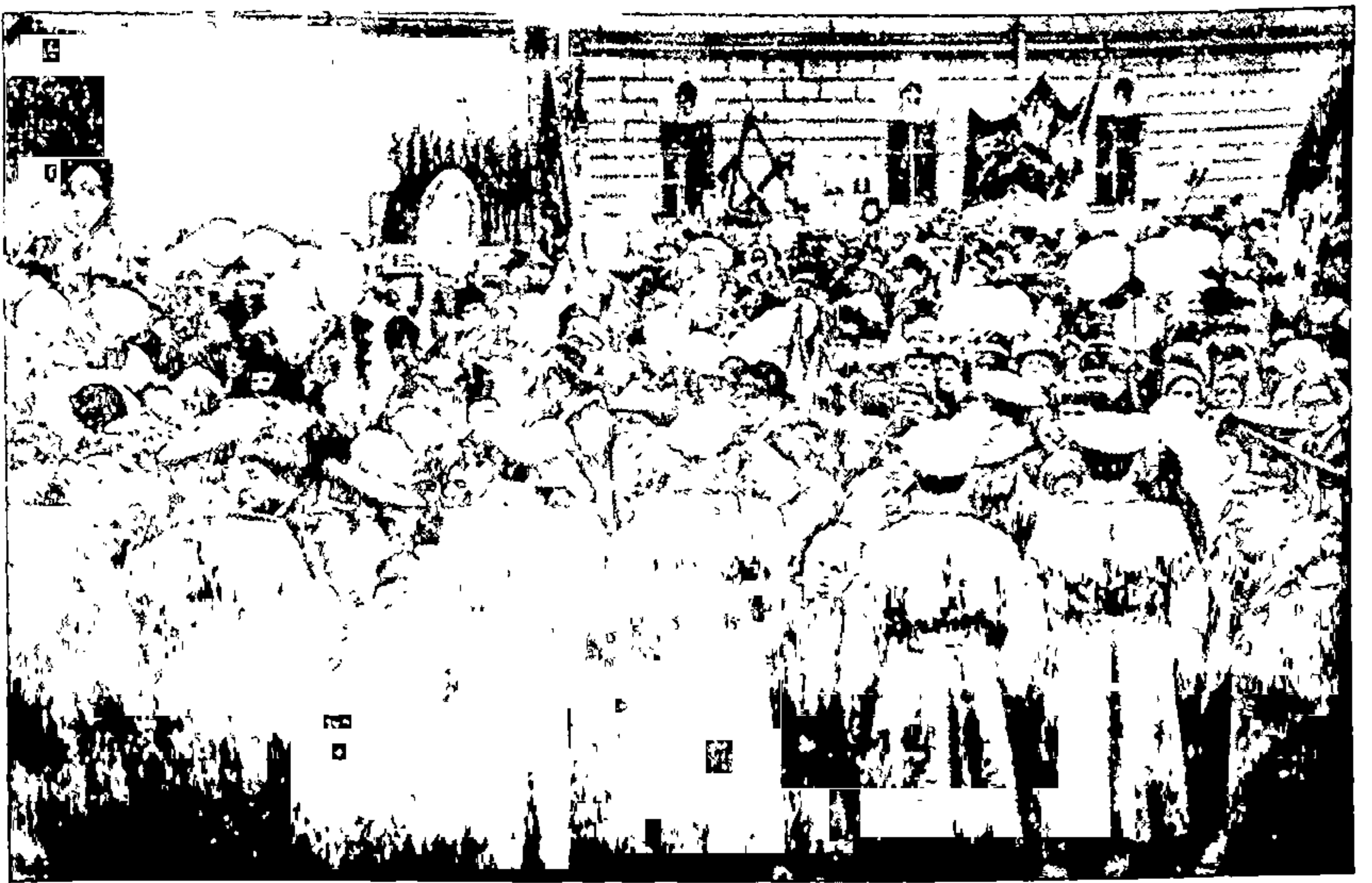
चार मणांचे ओव्हरकोटचे ओझे व जाडजूड केसाळ टोपी अशा अवतारांत सकाळीं ९ वाजतांच मी लेनिनग्रादच्या ' होतेल युरोप ' या प्रवासी हॉटेलांतून बाहेर पडलों. बरोबर मार्गदर्शक श्री. बारान्निकोव प्योत्र अलेक्सेयेविच् हे हिंदीचे प्राध्यापक होतेच. अनेक पहारेकऱ्यांना परवाना दाखवीत आम्ही प्रासादासमोरच्या चौकांत आलों प्रवेशद्वारासमोरच तयार केलेल्या गॅलरींत साधारण बरे दिसेल व अग्निबाणांची व कवायतीची छायाचित्रे घेतां येतील अशी जागा आम्ही मिळविली.

सर्द व थंड हवेमुळे कॅमेऱ्यांत कांहीं घोटाळा झालाच होता. तो दुरुस्त करण्याच्या खटपटींत असूनहि माझी अघूनमघून सभोवार नजर होती. माझ्या समोर होती ती भव्य कमान ! त्याच्यावर विजयी अश्वांचे सुरेख शिल्प दिसत होते. त्याची छायाचित्रे मी घेऊन टाकलीं. याच कमानांतून पहिले विजयी क्रांतिवीर हिमप्रासादावर चालून आले होते. मॉस्कोतील आजचा सोहळा फार भव्य असतो असे म्हणतात. परंतु जेथे क्रांतीचा नगारा प्रथम झडला तेथे उभे राहून क्रांतिदिन साजरा करण्याचे समाधान मिळाल्याने माझ्या मनाला मॉस्कोचा सोहळा पाहण्यास न मिळाल्याचा खेद तेवढासा होत नव्हता. माझ्यासमोर तो इतिहासप्रसिद्ध चौक पसरला होता की जेथे १९०५ साली

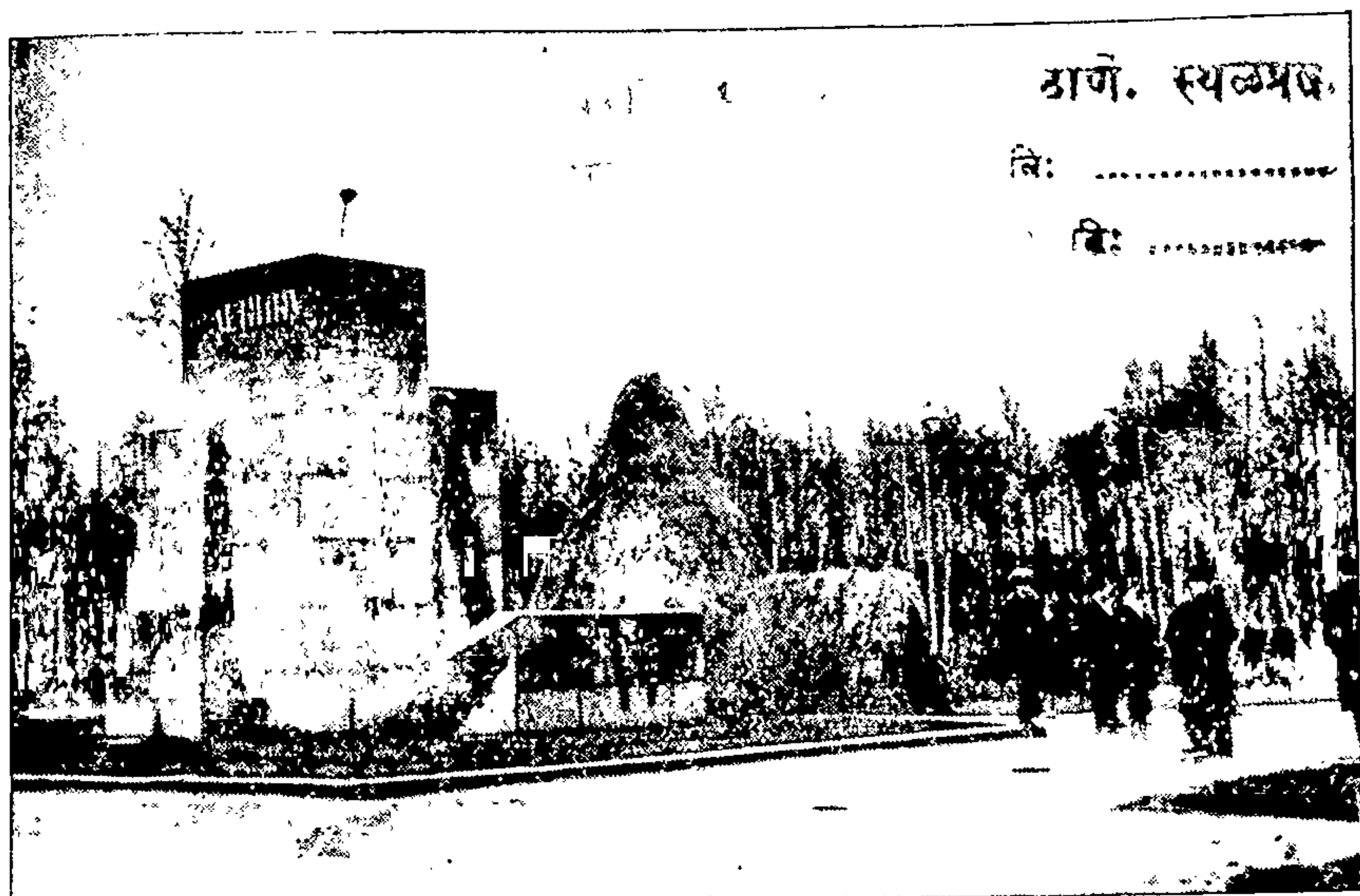
झारच्या तोफांनीं शेंकडों मुडदे पाडले. त्याच ठिकाणीं आज श्रमिकांच्या सेनेचीं पथके कवायतीच्या तयारींत होतीं. चिलखती मोटारी, अग्निबाण वाट पाहत उभे होते.

माझ्या भोंवतालीं विविध भाषा बोलणारी मंडळी उभी होती. त्यामुळे त्यांच्या बोलण्यांत मला कांहींच रस नव्हता. बारान्निकोव यांच्या छोट्या छोकऱ्याची गडबड चालूच होती. मलाहि एक छोकरा मिळाला होता. हा छोकरा मोठा वस्ताद ! नेवस्की रस्त्यापासूनच तो आमच्यावरोबर चालत होता. परवाना नसून चौकांत घुसण्याची वस्ताद योजना त्याने आंखली होती. पहिल्या प्रवेशहद्दीवर पहारेकऱ्यास कांहींच उत्तर न देतां माझ्या कोटाला धरून तो आंत शिरला. पहारेकऱ्यांनीं बारान्निकोवना विचारलें, “ हा कोण ? ” त्यावर तो मुलगा हळूच म्हणतो, “ मी यांचा भाचा. यांच्यावरोबर आलों आहे.” गुलामानें पहारेकऱ्याला नकळत बारान्निकोवना डोळे मिचकावून खुणावले. बारान्निकोव मुलाच्या वाबतींत जरा मऊच. शिवाय त्यांच्या उत्तराची वाट न पाहतां माझा कोट ओढीत तो मुलगा पुढे निघालादेखील. मीहि लहानपणी कांहीं निमित्त करून नाटकाच्या मांडवात फुकटांत शिरलेला गडी. मला त्या छोकऱ्याबद्दल सहानुभूति होतीच. नंतर त्या मुलानें सांगितलें कीं गतवर्षीं त्याला पहारेकऱ्यांनीं चौकांत जाऊच दिलें नव्हतें. चौकांतील कवायत जवळून पाहायचीच हा त्याचा तेंव्हांपासूनचा निश्चय त्या पठुचानें आज पुरा केला. तो माझ्याशीं रशियन भाषेंत बडबडत होता. मला एक अक्षर समजलें नाहीं तरी त्याची त्याला पर्वा नव्हती. अखेरीस सोविएत संघांतहि तुमच्या-आमच्यासारखीं माणसें आहेत असें माझ्या मनांत आलें ! मी मनाशीं म्हणालों, ‘ मुलें तीं मुलेंच.’

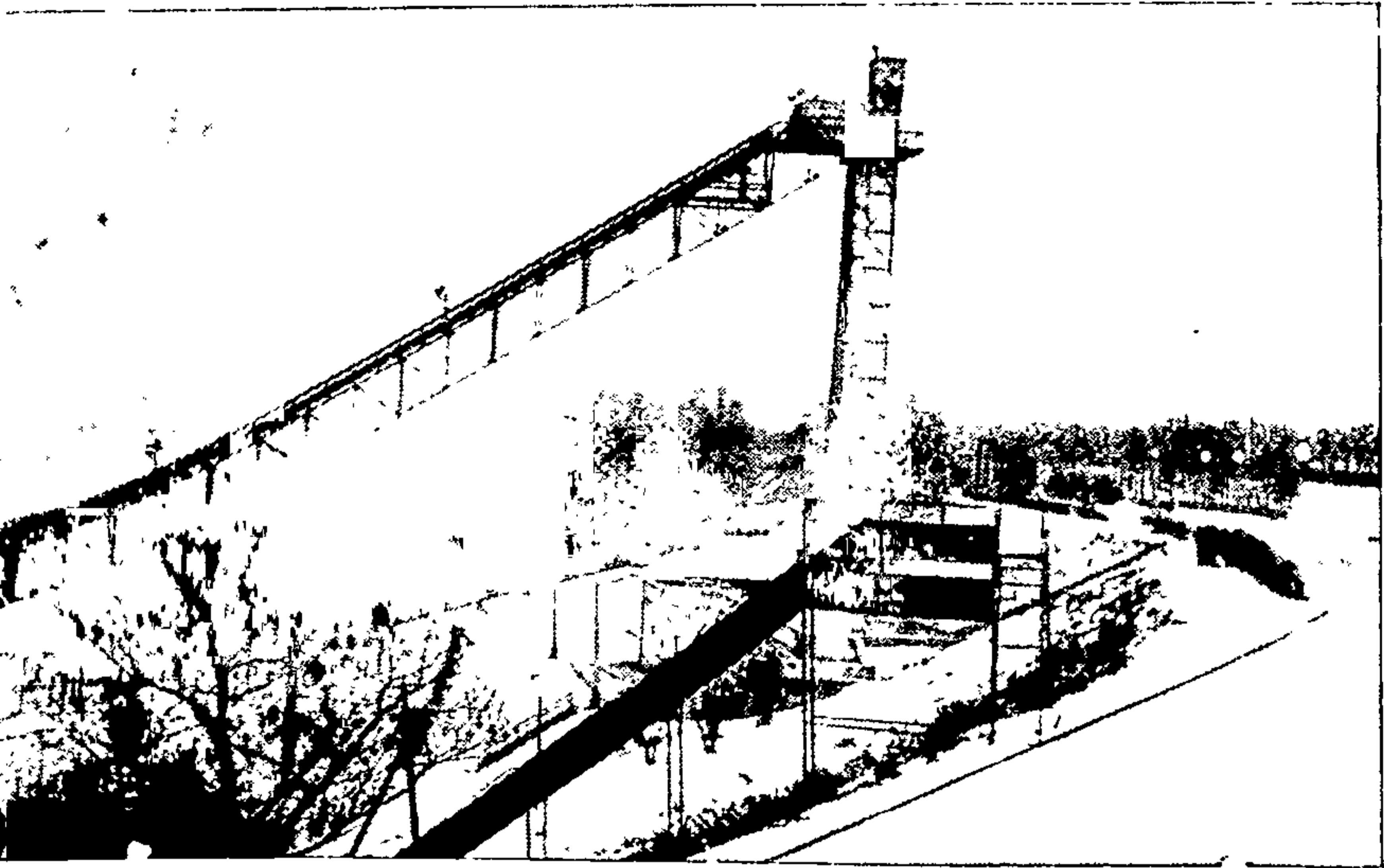
१०।। वाजले, लेनिनग्रादचा अधिकारीवर्ग चौकांत दाखल झाला. त्यांना लष्करी मुजरा देण्यांत आला. बॅन्ड सुरू झाला. सैनिक व नागरिक आणि पाहुणे मंडळींस उद्देशून सेनानीचें बरोबर १० मिनिटें भाषण झालें. सर्व पुढारी व अधिकारी त्यांच्यासाठीं योजलेल्या खास पीठावर जाऊन बसले. संचलनास सुरुवात झाली. छायाचित्रें घेण्यासाठीं माझी तारांबळ सुरू होती. लोकांचीं डोकीं टाळून चित्रें घेणें म्हणजे एक कटकटच. मग पथकांमागून पथके चौकांतून निघालीं. चिलखती गाड्या, नौसैनिक, शिकाऊ सैनिक, नाविक, वायुदल

७ नोव्हेंबर क्रांतिदिनाची उत्सवसभा

रझलिव खेड्यांतील लेनिजचें स्मारक व संरक्षिलेली झोपडी

लेनिन-टेकडीवरून दिसणारे दृश्य

भूमिगत काळातील लेनिनची अभ्यासिका

यांचीं पथकें आलीं. त्यामागोमाग रणगाड्यांचा एक ताफा गेला. प्रचंड अग्नि-बाण ठेवलेल्या गाड्या शेवट आल्या. हें सगळ्यांत मोठें आकर्षण. मी हीं घुडें प्रथमच पाहत होतो. मनांत आलं, हें घूड फुटलं तर ! केवढं जोखमीचं काम आहे यांना सांभाळणं ! पण हा अभद्र विचार मी मनांतून झटकून टाकला. कारण अशीं संचलनें कित्येक वेळां होतात. सोविएत नागरिकांस व सैनिकांस त्यांची संवय झाली आहे.

हळूहळू चौक रिकामा झाला आणि नागरिकांच्या मिरवणुका येऊं लागल्या. स्त्रिया, वृद्ध, बाल, युवक यांचे जथेच्या जथे येत होते. किती लाख नागरिक आमच्या समोरून गेले, हें सांगणें कठीण आहे. ३० माणसांची एक रांग मानली तर अशा रांगा ३॥ तास आमच्या समोरून जात होत्या. अर्थात् रांगा केलेल्या नव्हत्या, फक्त चौकांतून नागरिकांचे थवे जात होते. त्यांना ३०-३५ माणसांची रांग जाईल इतकी जागा राखून ठेवलेली होती. घोषणा दुमदुमत होत्या. अर्थात् आपल्या विरोधी मोर्चाचा आवेश त्यांत नव्हता. याचें स्पष्टीकरण मी एका अधिकारी स्त्रीस नंतर विचारलें. तिनें प्रथम विनोदानें म्हटलें, “ आमच्या-कडील हवा भारतापेक्षा थंड आहे. ” ‘ मग क्रांति कशी इतक्या लवकर केलीत, ’ असें म्हणायचें माझ्या जिभेवर आलें होतें. परंतु लागलीच त्या पुढें म्हणाल्या, “ मिरवणुकीस विरोधी मोर्चाचें स्वरूप नव्हतें. त्यामुळें आवेश कमीच. शिवाय एखाद्या विशिष्ट मागणीसाठीं हा मोर्चा नव्हता. हा एका वार्षिक दिनाचा समारंभ होता. तुमच्या स्वातंत्र्यदिनासारखा. ”

मिरवणुकीचा आवेश कमी वाटला तरी तिच्यांत लाखों नागरिक सामील झाले होते. क्रांति प्रत्यक्ष अनुभवलेले कांहीं वृद्धहि त्यांत असतील. त्यांच्या मनःचक्षूसमोर १७ सालचें तें ७ नोव्हेंबरचें दृश्य तरळत असणार. केवढा फरक दोन दृश्यांत. लेनिनचें दर्शन झालेले भाग्यशालीहि कित्येक असतील, हें मनांत येतांच स्मोल्नी इन्स्टिट्यूटमधील आदल्या दिवशीं पाहिलेली लेनिनची खोली माझ्या नजरेसमोर आली. लेनिनचें व्यक्तित्व जेथें वावरलें तेथील साऱ्या वस्तू जेथल्या तेथें ठेवलेल्या आहेत. ज्यांना लेनिनचें प्रत्यक्ष दर्शन लाभलें नाहीं, अशा पिढ्यांना येथें लेनिनचें अदृश्य दर्शन होतें. क्रांतीच्या या महान् नेत्याची स्मृति ताजी ठेवण्यासाठीं त्याचीं पावलोंपावलीं उभारलेलीं स्मारकें नव्या पिढ्यांना शिक्षण देतात. ‘ लेनिन इन् ऑक्टोबर ’ सारखे

चित्रपट तो काळ हुबेहूब रंगवतात. सामान्य माणसाच्या या महान् स्नेहाची चिलखती मोटारीवर उभी राहिलेली शिल्पाकृति सोविएत मानवाला कम्युनिझमकडे चळण्याचें आवाहन करीत असते. लहान मुलांना विविध स्मारकें मुद्दाम दाखवून या नेत्याची ओळख करून दिली जाते. जागतिक दलितांच्या या नेत्याचें सारें लिखाण जतन करून त्याच्या ग्रंथांच्या करोडों प्रती आज जगभर प्रसारित केल्या जातात. मिरवणूक पाहतांना या सान्या गोष्टी माझ्या मनांत येऊन गेल्या. कारण अनेक मिरवणुकींच्या बरोबर लेनिनचीं भव्य चित्रें होतीं. इतिहासांत वाचलेला क्रांतीचा इतिहास मला आठवला. त्या वेळचें या चौकांतलें दृश्य कुणी रंगान्यानें रंगवून ठेवलेलें मीं पाहिलें होतें, तें माझ्या मनःचक्षुंसमोर येऊन गेलें.

मिरवणुकींत वृद्धांबरोबर मध्यवयस्कहि खूप होते. यांनीं समाजवादी रचनेचा प्रारंभ डोळ्यांनीं पाहिलेला आहे. समाजवादाच्या मंदिराचा एक दगड त्यांनींहि रचला आहे. मोर्च्यांत अशा वयाचें असंख्य तरुण दिसत होते कीं, ज्यांनीं महायुद्ध पाहिलें असावें व कदाचित् हिटलरी टोळधाडी हटवण्यासाठीं यांनीं खांद्यावर बंदूकहि पेलली असावी. वेढ्याच्या काळांत यांतील अनेकांनीं उपासमार सोसली असेल. हें मनांत येतांच लेनिनग्राद ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहाला मीं आदल्या दिवशीं दिलेली भेट मला आठवली. त्या संग्रहांतील छायाचित्रें व त्या वेढ्याच्या काळांतील जपून ठेवलेल्या वस्तू, हत्यारें, जर्मन बाँब, उपासमारीच्या काळांतील एका खोलीची तयार करून ठेवलेली प्रतिकृति हें सारें इतकें बोलकें आहे कीं, तें सारें प्रदर्शन एका अजस्र मोटारीवर घालून जगभर फिरवावें असें मला वाटलें. लेनिनग्रादच्या भयानक वेढ्याचा व अतुलनीय शौर्याचा हा मूक पोवाडा इतका परिणामकारक ठरेल कीं, तिसऱ्या महायुद्धाच्या खाईंत जगाला जाऊं देतां कामा नये, असा प्रचार करण्याची निराळी गरजच उरणार नाहीं.

विविध कारखान्यांचे, संस्थांचे, कचेऱ्यांचे मोर्चे मिरवणुकींत चालले होते. कांहीं मोर्चांबरोबर मोटारींवर लावलेल्या लेनिनच्या भव्य चित्रांबरोबरच अवकाशयानांच्या वा अग्निबाणांच्या प्रतिकृति होत्या. मोटारींवर लहान मुलें बसलीं होतीं. त्यांनीं ना क्रांति पाहिलेली, ना युद्ध पाहिलेलें. परंतु क्रांतीनें व फॅसिझमच्या पाडावानेंच त्यांचा भविष्यकाळ सुरक्षित झाला आहे. तेच खरे

भावी साम्यवादी समाजाचे नागरिक होत. कंठशोष करून हीं मुलें मोठ्या उत्साहानें घोषणा देत होतीं. त्यांना मोठी मौज वाटत होती.

दोन वाजतां मिरवणूक संपली. चौक रिकामा झाला. थोड्याच वेळांत कचरा शोषून नेणाऱ्या महापालिकेच्या विचित्र आकाराच्या मोटारी आल्या. आम्ही हॉटेलांत पोंचायच्या आंत रस्ते साफ झाले. माझ्या मनांत आपल्या शहरांची तुलना येऊन गेली. लोकांच्या नागरी कर्तव्याची जाणीव व महापालिकेचा दक्ष कारभार वगैरे गोष्टी मनांत आल्या. या बाबतींत एक गोष्ट मीं नमूद केली आहे. परदेशी पाहुण्यानें चुकून कचरा वा सिगारेटचें थोटूक रस्त्यावर टाकलें तर रस्त्यावरचा एखादा सोविएत नागरिक आपणांस रस्त्याच्या कडेला थोड्या थोड्या अंतरांवर असलेल्या कचऱ्याच्या नक्षीदार भांड्यांत कचरा टाकावा अशी विनंती करतो. अनेकदा दक्ष नागरिक कुणी तरी टाकलेले एखादे थोटूक स्वतः उचलून त्या भांड्यांत टाकतो. यावरून काय शिकावें, हें सूजांस काय सांगावें ?

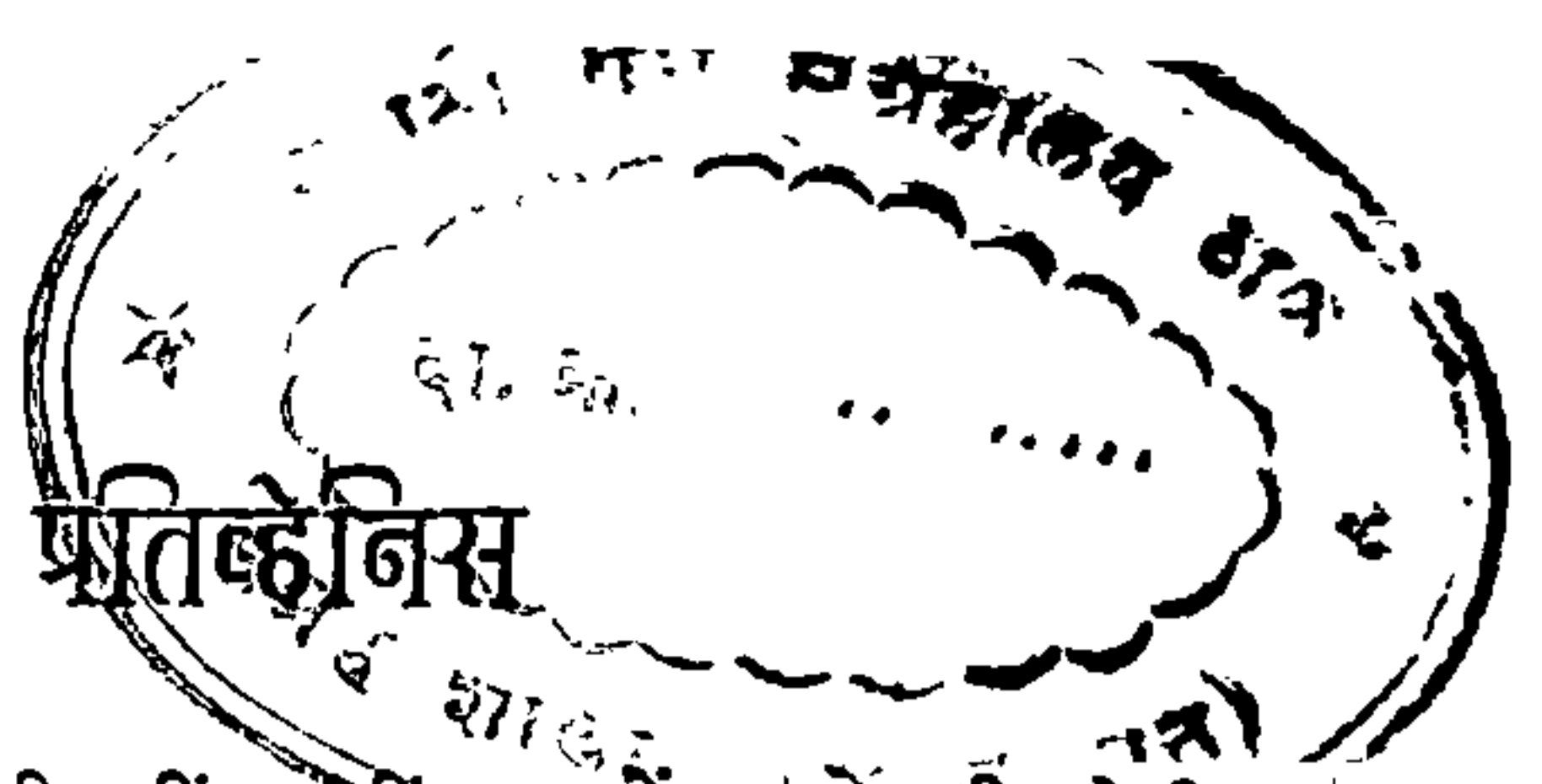
सायंकाळीं आम्ही नेवा नदीच्या तीराकडे जाण्यासाठीं निघालों. बारा-न्निकोवनीं मला झोपेंतून उठवून घाईघाईनें चहा पाजून नेलें. हिमप्रासादाजवळ येतांच गर्दींतून वाट काढणें कठीण झालें. शक्य तेवढें नदीतीराजवळ जाण्याचा आमचा खटाटोप चालू होता. मला चकित करावें म्हणून बारान्निकोवनीं तेथें येण्याचा उद्देश मला सांगितला नव्हता. 'गर्दी कसली एवढी ?' असें मी विचारलें तर ते म्हणाले, 'कळेलच आतां. थांबा जरा.' इतक्यांत 'धुडुम्' असा कानठळ्या बसवणारा आवाज झाला. असली कांहीं तरी मीं अपेक्षा केलीच होती. परंतु मला वाटलें, ही बहुधा तोफांची सलामी असावी. बारा-न्निकोवनीं माझी नजर नदीकडे वळवली तों माझ्या तोंडून 'सुरेख' असा मराठी उद्गार बाहेर पडला. प्रकाशाचें एक झुंबर आकाशांत लोंबलेलें दिसलें. नदीचें पात्र सारेच्या सारें प्रकाशानें उजळलें गेलें. दीपांच्या माळा लटकत असलेल्या अनेक नौका नदींत उभ्या होत्या त्या क्षणमात्र नजरेस दिसल्या. यांपैकीं एका नौकेवरूनच दारूकाम उडवले गेलें. यानंतर दर दोन मिनिटांनीं विस्मयचकित करणारे नळे, चंद्रज्योति, विविध आकारांचीं झुंबरे आकाशांत उसळत राहिलीं. क्रांतिदिनाच्या सणाचें हें दारूकाम होतें. मी म्हणालों, "का हो, दरवर्षी तेंच तेंच दारूकाम पाहायला इतकी गर्दी कशी लोटते ? मुलांचें

क्रांतीच्या पावनतीर्थीं **बाराठी शंभू संस्थान, नवी दिल्ली १९**

.....

ठीक आहे. त्यांना उत्साह असणारच. पण इतकीं प्रौढ माणसें कशाला आलीं आहेत ?” वारान्निकोव म्हणाले, “ दरवर्षींच्या दारूकामांत कांहीं नावीन्य असतें. शिवाय दारूकाम किती सुरेख आहे तें तुम्ही पाहिलेंतच. नावीन्य नसलें तरी प्रौढांनाहि तें पाहण्याचा मोह आवरत नाहीं.” खरोखरीच अर्घा तासपर्यंत नदीच्या पात्रावर विविध सुंदर अशीं तेजाचीं कारंजीं, प्रकाशमान फुलबाज्यांचे झुपके, नळे, चंद्रज्योतींच्या कमानी उसळत होत्या. अखेरीस एका नौकेवरून एक नळा उसळला. त्या वेळीं झालेल्या धडाक्यानें आसमंत दुमदुमलें आणि प्रकाशाचीं वलयें रेखीत तो नळा नदीच्या पात्रावरून अंती चपळ वेगानें अनेक फलांग अंतर गेलेला दिसला, तेव्हां साऱ्या जमावानें वाहवा केली. हें या वर्षींचें नावीन्य होतें कीं काय कुणास ठाऊक ? ही आतषवाजी संपल्यावर आम्ही हॉटेलकडे निघालों. येतांना हिमप्रासादानजीकचे सारे क्षण मी मनांत साठवून ठेवीत होतो.

—*—

७. प्रतिव्हेनिस

लेनिनग्रादच्या सौंदर्याची महती मीं काहींच्या तोंडून ऐकली होती. अशा नगरीला भेट देण्याचा सुयोग आल्यावर माझे मन अधीर न झाले तरच नवल ! दौऱ्याहून परत आल्यावर एका सभेत मी लेनिनग्रादच्या सौंदर्याची खूप स्तुति केली. आमच्या एका मित्राने म्हटले, “ सोविएत संघांत काय सुंदर स्थळेंच पाहायला गेला होतात ? ” त्यांना काय उत्तर देणार ? साहित्यिक नसलों तरी मी छायाचित्रण अल्पसें जाणतो व त्याला आवश्यक अशी रसिक दृष्टि मजपाशीं आहे. इतक्या सुरेख शहराला भेट देऊन आल्यावर त्याच्या सौंदर्याची स्तुति करायची नाहीं हें कसें जमावें ?

अर्थात् माझा दौरा केवळ १५ दिवसांचा. त्यांतले ९-१० दिवस मी लेनिनग्रादलाच होतो. मुख्यतः लेनिनग्रादलाच भेट देण्यासाठीं गेलेला भारत सोविएत सांस्कृतिक संघाचा मीं एक प्रतिनिधि. लेनिनग्रादशीं स्नेह दृढ करायचा हा दौऱ्याचा उद्देश. म्हणूनच लेनिनग्रादची उपलब्ध माहिती मीं आधींच वाचली. आणि ठरवले, कीं सौंदर्य व शौर्यशाली क्रांतिकारक परंपरा हे दोन विशेष लक्षांत ठेवून शहर पाहावयाचें व महाराष्ट्राला या विशेषांची ओळख होईल अशी खटपट करावयाची. लेनिनग्राद हें क्रांतीचें माहेर. ही लेनिनग्रादची एक ओळख झाली. क्रांतीला पन्नास वर्षे होत आलीं आहेत. त्याहून अगदीं ताजा इतिहास ९०० दिवसांच्या हिटलरी वेढ्याचा व लेनिनग्रादच्या अतुलनीय शौर्याचा. त्या वेढ्याचीं स्मृतिचित्रें मीं पाहिलीं. ‘ शूरां मी वंदिलें. ’ वेढ्याच्या काळांत धारातीर्थीं ज्यांनीं तप आचरिलें व देह अर्पिले त्यांच्या समाधीला श्रद्धांजलि वाहतांना मी म्हणालों, ‘ महाराष्ट्र शाहिरांनीं येथें यावें व शिवछत्रपतींच्या पोवाड्यांसारखे स्फूर्तिदायक पोवाडे रचावे. ’

सौंदर्य हा लेनिनग्रादचा जन्मापासूनचा स्थायीभाव. त्याचा जन्मच सौंदर्यासाठीं. पीटर दि ग्रेटनें तें वसविलें ते व्हेनिसशीं स्पर्धा करण्यासाठींच. पीटर गेला, झार गेले, सामान्यांचें सरकार आलें. तरीहि सौंदर्य टिकलें. नव्हे त्यांत भर घातली गेली. शिवाय तें सामान्यांच्या मालकीचें झालें. झारिनाचा

‘हर्मिताञ्ज’ हा कलासंग्रह पूर्वी खास सरदारांना पाहण्यास मोकळा होता. आज लक्षावधी सामान्यजन तेथे येऊन कलासौंदर्याचा आस्वाद घेतात. नगराच्या सौंदर्यात भर घालण्यास सामान्य जनतेत पुढे आलेले शेकडों कलावंत, वास्तुविशारद, हल्लीं कष्टमग्न दिसतात. युद्धांत उध्वस्त झालेल्या बहुतेक इमारतींचा पुनरुद्धार झालेला आहे. युद्धाच्या आगीपासून वांचवण्यासाठी मातीत गाडून ठेवलेली किंवा भूमिगत नेलेलीं शिल्पे पुन्हा आपल्या जागीं विराजमान झालीं आहेत. पुष्कित गांवचा ग्रीष्मप्रासाद युद्धांत उध्वस्त झाला तो जनतेचा एक सौंदर्याचा ठेवा बनलेला असल्याने तेथे शेकडों कलावंत पुनरुद्दारासाठीं स्वयंस्फूर्तीने व स्वाभिमानाने आपली कला ओतीत असलेले मला दिसले. यावरून हेंच दिसते कीं नाहीं कीं क्रांतिउत्तर सरकार कलोपासक आहे. सत्ता हातीं आलेली जनता कलेची भोक्ती आहे. प्रासादांचे सौंदर्य विस्कटून तेथे सरकारी कचेऱ्या स्थापल्या गेल्या नाहींत. कारण जुन्यांतील जें चांगलें तें टिकवायचें आहे. त्यांतला जुलूम गेला. कलावंताचे हात तोडणारे शहाजहान गेले. कला मुक्त झाली आहे. मग अशा नगरीचे सौंदर्य पाहून तें महाराष्ट्रासमोर मांडणें हें माझे कर्तव्य नाहीं का ! कदाचित् तें साहित्यिकासारखें मला जमायचें नाहीं एवढेंच. माझ्या बुद्धीला व कर्मेऱ्याला जें साधलें तें आणलें आहे. तें आपल्यासमोर मांडतों. कितीही मांडलें तरी थोडेंच. आपण स्वतःच वसंत ऋतूंत जा व डोळे भरून पाहा असें सांगणेंच योग्य. ‘व्हेनिस पाहून मगच मरेन’ असें म्हणण्याचा प्रघात आहे. त्याचप्रमाणें ‘लेनिनग्राद याचि देहीं, याचि डोळां पाहीन’ असें आपण ठरवावे हीच माझी आपणास विनंती.

लेनिनग्रादला मी पोंचलों ५ नोव्हेंबर १९६६ रोजीं सकाळीं ८।। वाजतां. स्टेशनवाहेर पडल्याबरोबर थोड्याच अंतरावर असंख्य कालव्यापैकीं एक कालवा व तिच्यावरील सुरेख पूल लागला. म्हणजे ४ नद्या व त्यांचे कालवे यांनीं बनलेल्या १०१ बेटापैकीं एका बेटावरून मी दुसऱ्या बेटावर गेलों. पुलाच्या चार कोपऱ्यांना चार अश्वांचीं व त्यांना आवरणान्या मोत्तदारांचीं विविध पवित्र्यांतील शिल्पे मला दिसलीं. गर्दीमुळे टॅक्सीहि हळू चालली होती. सुरेख ! असा माझ्या तोंडून उद्गार वाहेर पडला. शिल्पकार नाना करमरकरांची मला सहज आठवण झाली. आतां नाना ह्यात नाहींत. परंतु

तेव्हां होते. त्यांच्या कांहीं शिल्पकृति लेनिनग्रादला पाठवण्यावावत त्यांच्याशीं मी बोललोंहि होतो. त्याऐवजीं नानाच येथें यायला हवेत असें मला वाटलें. शिल्पकलेचा नानांसारखें रसज्ञच या नगरीचें कौतुक करण्यास पात्र होते. इतक्या असंख्य शिल्पकृती येथें आहेत. या शूर नगरीनें जिवाची पर्वा न करतां त्या गेल्या महायुद्धांत वांचवल्या आहेत.

हिमप्रासादासमोरील सुरेख उंच स्तंभ, त्यासमोरील कमान व त्यावरील विजयी अश्वाचें शिल्प यांचा उल्लेख मीं केलाच आहे. प्रतिगामी शक्तीचें प्रतीक असलेल्या एका सर्पाला घोड्याच्या मागच्या टापेखालीं चिरडून पुढें उसळणारा अश्वारूढ असा पंचधातूचा पीटरचा पुतळा अतिशय प्रेक्षणीय आहे. चौका-चौकांत जुनीं सुंदर शिल्पें उभीं आहेत. विजय उद्यानांत तर शिल्पांच्या रांगा उभ्या आहेत. लेनिनचे पुतळे ठिकठिकाणीं-विद्यापीठाच्या जवळ असलेल्या भुयारी रेल्वे स्नेशनांतदेखील शास्त्रज्ञांचीं व विद्वानांचीं शिल्पें आहेत. कला-संग्रहालयांतील व जुन्या प्रासादांतील शिल्पें निराळींच. लग्नकार्यालयाच्या इमारतींतील स्त्रियांच्या शिल्पाकृती इतक्या सुरेख आहेत कीं मजजवळ फलंशगन नव्हती म्हणून मीं हळहळलों. एकूण या शहरांत फिरत असतांना एखाद्या शिल्पकाराच्या आवारांत वावरत असल्याची भावना आपल्या मनांत असते.

चार नद्या व असंख्य कालवे यांनीं हें शहर फिनलंडच्या सामुद्रधुनीस जोडलें गेलें आहे. आणि तें एक बंदर बनलें आहे. नेवा नदी सर्वांत मोठी. तिच्याच तीरावर प्रसिद्ध हिमप्रासाद वसवलेला आहे. कालव्यांमुळें शहराचीं जीं १०१ बेटें बनलीं आहेत तीं ६०० चे वर पुलांनीं जोडलीं गेलीं आहेत. पुलांची रचना मोठी नक्षीदार आहे. नद्या व कालवे यांनीं नगरास सौंदर्य प्राप्त होऊनहि या पुलांमुळें शहरांत कुठेंहि तुटकपणा वाटत नाही किंवा रहदारीस कोणतीहि अडचण येत नाही. नद्यांच्या तीरांवर पुरातन कालापासून अमीरांच्या सुरेख इमारती उभ्या आहेत. आज तीं विद्येचीं मंदिरें झालीं आहेत. लेनिनग्राद विद्यापीठ, विज्ञानपीठ हीं नदीतीरावरच आहेत. आरमारी कचेरो-शेजारीं असलेला नाविकदल मनोरा सोन्याचा असून कुठूनही नजरेंत भरतो. पीटर व पॉल किल्ला पाहून मला किती तरी छायाचित्रें घेण्याचा मोह झाला. ढगांच्या पार्श्वभूमीवर झळकणारा त्याचा सोनेरी सुळका फारच मनोरम दिसतो. वन्याच सुंदर इमारती पूर्वीचे धनिकांचे प्रासाद आहेत. प्रशस्त, सुरेख,

शिल्पांनीं नटलेले, सुंदर वस्तूंनीं भरलेले असे हे इतिहासाचे अवशेष आज कलासंग्रह, विद्यामंदिरे, अजबखाने व विविध कलांचीं शिक्षणकेंद्रे वनले आहेत. उदाहरणार्थ, हिमप्रासाद, शेजारची हर्मिताज्ञची इमारत व पलीकडील दोन प्रासादतुल्य इमारती यांचा एकच ' हर्मिताज्ञ वस्तुसंग्रह ' बनला आहे.

या चारही इमारतींत देशोदेशींच्या कलास्वामींचीं गाजलेलीं चित्रे (अस्सल, त्यांच्या नकला नव्हे), रोमन व ग्रीक शिल्पे व हजारों सुंदर वस्तू मांडलेल्या आहेत. भारताचा विभाग फार लहान आहे अजून. येथे मी चार तास घालवले, तरीहि सुमारे ३००० दालनांपैकी ४ दालने नीट पाहून झालीं. बाकीच्या कांहीं दालनांतून मी नुसता चालत गेलों. वेळेच्या अभावीं अधिक थांबणे शक्य नव्हते. शिल्पे पाहून मी आनंदलों. इटालियन कलावंतांच्या चित्रांतील हुबेहूब वास्तवता व भावसौंदर्य पाहून मी थक्क झालों. येथे ५-६ दिवस घालवले तर हे नीटपणे पाहतां येईल.

सर्व सौंदर्यस्थळांचें वर्णन अशक्यच. परंतु लेनिनग्रादपासून ४० किलोमीटरवर असलेल्या पुष्किन गांवचा ग्रीष्मप्रासाद अतिसुंदर म्हणून उल्लेख केलाच पाहिजे. मितींवरील सोन्याचें भरतकाम मी किती तरी वेळ पाहत होतो. अजून या प्रासादाची युद्धानंतर पूर्ण पुनर्रचना झालेली नाही. तरीहि आंतील नक्षीच्या वस्तु व त्यांची मांडणी, सुरेख गालीचे, नक्षीदार मेजे, खुर्च्या पाहून आपण परीकथेंत वावरल्याचा भास होतो.

शहराचें सौन्दर्य जसे सुंदर इमारतींत त्याचप्रमाणें राखीव उपवनें, अनेक उद्यानें, कारंजीं, बालोद्यानें यांमध्येहि सांठवलेले आहे. जुनें सारे टिकवून सोविएत जनतेनें त्यांत नवी प्रचंड भर घातली आहे. अनेक कलाप्रासाद, नाट्यगृहे, राहण्याच्या सुरेख आधुनिक इमारती, हॉटेले व त्याबरोबरच जुने प्रासाद, सोन्याचे कळस असलेलीं प्रार्थनामंदिरे यांनीं वनलेली ही नगरी म्हणजे नव्याजुन्याचा सुरेख संगम होय.

व्हेनिस मी पाहिलें नाही तेव्हां तुलनेचा मला अधिकार नाही. तथापि, हेमंतांत मला लेनिनग्राद इतके सुंदर भासले कीं, वसंत ऋतूंत तें किती सुंदर असेल याची मला उत्कंठा लागली. तेथून मी परत आलों तो येतो असा निरोप घेऊन. ' पुनरागमनायच ' असें लेनिनग्राद जणूं मला म्हणत होते. पुन्हां एखाद्या वसंत ऋतूंत जमलें तर बघूं.

८. आमच्या हॉटेलांत चोरी ?

अजून कुठल्या प्रवाशानें सोविएत संघांत चोरी झाल्याचें उदाहरण सांगितलेलें नाहीं. काणेकरांच्या 'धुक्यांतून लाल तान्याकडे' या पुस्तकामध्येहि हा देश चोरीपासून अलिप्त आहे अशी प्रशस्ति वाचल्याचें मला स्मरतें. कारण सोपें आहे. बेकारी व दरिद्र्य यांचें समूळ उच्चाटन झाल्यानें चोरीचें मूळच उखडलें गेलें. त्यांतून जे अट्टल चोर उरले त्यांचा बंदोबस्त तरी करण्यांत आला किंवा श्रम करून कमावलेल्या चरितार्थातील समाधान त्यांना शिकवण्यांत आलें. बालगुन्हेगारांचा प्रश्न वेगळ्या शाळा काढून सोडवण्यांत आला. मग आतां १९६६ मध्ये लेनिनग्रादच्या एका हॉटेलांत चोरी कोण करणार ? तरी पण झाली. चौकशीचें काम बारान्निकोव व मी या दोघांनीं घनंजय - छोटूंच्या किंवा पेरी मॅसन - पॉल ड्रेकच्या थाटांत पार पाडलें.

त्याच असं झालं. ६ नोव्हेंबरला बाहेरून आम्हीं खूप उशिरा परत आलों. उपाहारगृहांतील सर्व खुर्च्या भरल्या होत्या. रिकाम्या अशा दोनच खुर्च्या होत्या आमच्या राखीव मेजापाशीं बाकीच्या दोन खुर्च्यांवर एक तरुण जोडपें येऊन बसलें होतें. तीं दोन्ही माणसं मोठीं वस्ताद. त्यांच्या लग्नाचा आज वर्षादिन होता पहिलाच. परंतु ऑक्टोबर क्रांतीच्या सुटीमुळें कुठल्याच हॉटेलांत त्यांना मेज राखून ठेवतां आलें नाहीं. इतकी जिकडे तिकडे गर्दी. आमच्या "होतेल युरोप" मध्ये तर परदेशी पाहुण्यांनींच बहुतेक खुर्च्या भरलेल्या. म्हणून भारतीय प्रतिनिधीच्या (म्हणजे माझ्या) राखीव टेबलाजवळच्या दोन खुर्च्या आम्हांस द्या असें त्यांनीं मॅनेजरला विनविलें. मॅनेजरनें खरव घेतली. तो असेंहि म्हणाला, "भारतातीय प्रतिनिधीबरोबर श्री. बारान्निकोवशिवाय आणखी कुणी जेवणासाठीं आलें तर मोठी पंचाईत होईल" "तसें झाल्यास आम्ही खुर्च्या रिकाम्या करूं" असें आश्वासन देऊन त्या जोडप्यानें जागा पटकावल्या होत्या. मॅनेजरनें हें सारें आमच्या कानावर आम्ही हॉटेलांत शिरतांनाच घातलें. आम्ही टेबलापाशीं आलों व लुटुपटीचें आश्चर्य व्यक्त केलें. तेव्हां त्या जोडप्यापैकीं पुरुष म्हणाला, "आम्हीं ८ वाज-

तांच आलों आहोंत. तुमची वाट पाहतों आहोंत. ” “ ११ वाजले होते. स्वाच्या खुशींत दिसत होत्या. ती स्त्री म्हणाली, “ आमचं ७-८ वेळां नृत्यही करून झालं तरी तुमचा पत्ता नाही. आम्हीं जेवणासहि सुरुवात केली आहे तुमची वाट पाहून. ” बारान्निकोव म्हणाले, ‘ पिण्यासही. ’ ती हंसून म्हणाली, “ होय, आमचा वर्षदिन आहे आज लग्नाचा. आम्हांला कुठेंच जागा मिळेना. तुमची कांहीं हरकत नाही ना आम्हीं येथें बसण्यास. ” बारान्निकोवनीं हिंदींत भाषांतर करून सांगतांच मी म्हणालों, “ आपल्याला दोन खुर्च्या आहेत. आपली काय हरकत आहे. उलट मला आनंदच आहे. मीं आपलें अभिनन्दन करतों या शुभप्रसंगीं. ” लिओनिद व गालीना या दोघांनींहि आपलीं नांवे सांगून स्वतःचा परिचय करून दिला व आमचे आभार मानले.

पलीकडच्या टेबलावर कांहीं पूर्व जर्मनीतले मुसाफिर बसले होते. रशियन येत असूनहि त्यांतील एक मद्यामुळें रंगांत आलेला तरुण गालीनाजवळ आपल्या भापेंत सतत बोलत होता. गालीनालाही मद्य थोडें जास्त झालें असल्यानें ती ‘ दा, दा ’ (म्हणजे होय, होय) म्हणत होती. समजत नव्हतें कुणालाच कांहीं. इतक्यात संगीत सुरू झालें व मंडळी नृत्यासाठीं उठली. नृत्य संपवून आमचें तरुण जोडपें परत येते तों गालीनाची पर्स गायब झालेली. शोधाशोध करतां पलीकडच्या मेजाभोंवतीं असलेल्या एका खुर्चावर ती सांपडली. तिकडे ती कशी गेली याचें सर्वचजण आश्चर्य करीत होते. मद्य न घेतलेलें फक्त मी व बारान्निकोव दोघेच. आमचीं खूप करमणूक झाली. आम्ही हा मद्यपानामुळें झालेला गोंधळ समजून आमच्या खाद्यपदार्थांकडे वळलों. पुन्हा नृत्य सुरू झालें. मेजाजवळील स्त्री-पुरुष उठले. सुमारें दहा मिनिटांचें हें नृत्य संपवून परत आपापल्या जागीं मंडळी आली तों गालीनाची पर्स पुन्हा नाहारी झाली होती. तिनें शेजारच्या मेजाकडे व भोंवतालच्या खुर्च्यांवर पाहिलें. खुर्च्या सर्वच रिकाम्या होत्या. तेथें पर्सही नव्हती व तेथील पूर्व-जर्मन मंडळीहि कुठें दिसेनात. एकदम संशय घेणेंहि कठीण. तथापि त्या पूर्व-जर्मन रंगेल तरुणाची सर्वांनाच शंका आली.

गालीनानें आपल्या पर्समध्ये कित्ती पैसे होते तें सांगून शिवाय ओळखपत्र, कोम्सोमोल (तरुण कम्युनिस्ट लीग) चें कार्ड, आरसा, पावडरची छोटी डबी, लिपस्टिक वगैरे वस्तूंची यादी दिली. धनंजयनें (बारान्निकोवनें) ती लिहून

घेतली. मॅनेजरजवळ तक्रार नोंदवून शेजारच्या टेवलावरील लोकांची त्यांनी चौकशी केली. ते लोक पूर्व-जर्मन असून याच हॉटेलांत उतरले आहेत इतकें समजलें. बारान्निकोव व मीं यांनीं तपास करण्याचें ठरवून निश्चित राहण्याचें आश्वासन त्या जोडप्यास दिलें. त्यांचेहि समाधान झालेलें दिसलें. कदाचित् मद्याची नशाही त्याला कारणीभूत असावी. आणखी दोन-तीन वेळां नृत्यांत भाग घेऊन खाद्यपेयांचा आम्हांला आग्रह करून तें जोडपें निघून गेलें. आम्ही 'डिटेक्टिव्ह स्टाइल'नें त्यांचीं नांवां, फोन नंबर, घरचा पत्ता वगैरे सारें टिपून घेतलें.

आम्ही त्याच रात्रीं ते पूर्व-जर्मन पाचव्या मजल्यावर उतरले असल्याचें हॉटेलच्या नोंदवहींतून शोधून काढलें. पूर्व-जर्मन किंवा परदेशी प्रवाशांमध्ये कधीं कधीं चोर सांपडतात असें बारान्निकोव्ह म्हणाले. परंतु फार रात्र झाल्यानें व तक्रार नोंदविण्यापलीकडे अधिकार नसल्यानें आम्ही चौकशीचें काम स्थगित करून झोपीं गेलों. दुसऱ्या दिवशीं लवकर उठून ७ नोव्हेंबर क्रांतिदिनाचा सोहळा पाहण्यास जायचें होतें.

दुसऱ्या दिवशीं सोहळ्याच्या गडबडींत सायंकाळपर्यंत आम्ही संशोधन-कार्य विसरून गेलों. परंतु सायंकाळीं हॉटेलांत परत येऊन लिफ्टपाशीं वाट पाहत उभे असतां लिफ्टमधून कांहीं मंडळी बाहेर पडली. आम्ही लिफ्टमध्ये शिरतां शिरतां माझे लक्ष एका हिरव्या ब्लाउझमधल्या तरुणीकडे गेलें. तिच्यावरोवर कालचा तो पूर्व-जर्मन तरुण होता. माझ्या अंगांत छोटू संचारला. मीं धनंजयला कोपरखळी दिली. इतक्यांत लिफ्ट सुरू झाली. मीं कोपरखळीचें कारण सांगतांच पहिल्या मजल्यावर बारान्निकोव्ह उतरले व पाठलागासाठीं जिन्यानें खालीं आलें. आजची कोपरखळी त्या पूर्व-जर्मनानें बहुधा पाहिली असावी. तो कांहीं कुठें खालच्या मजल्यावर दिसेना. बारान्निकोवनीं सर्व उपाहारगृहें धुंडाळलीं व हताश होऊन ते परत आले. मी म्हणालों, " थांबा. जेवायला येतीलच. जातात कुठें ! " असें म्हणून मीं हात व तोंड धुतलें व आम्ही जेवणासाठीं खालीं आलों.

आज तर उपाहारगृहें खच्चून भरलेलीं होतीं. आज ७ नोव्हेंबर क्रांतिदिन होता. सारेच मोठ्या खुषींत होते. नृत्य व मद्यानें वातावरण धुंद होते. हंशा व संगीत यांचा जल्लोष चालू होता. एकेका खुर्चीवर कुठें कुठें दोन-दोनही

माणसें दाटी करून बसलीं होतीं. मेजांवर रिकाम्या वश्यांचा व पेल्यांचा खच होता. परिचारिकांची एकच धांदल उडाली होती. गर्दीमध्ये आमचें लक्ष नृत्यापेक्षां आमच्या गिऱ्हाइकांवर होतें. पूर्व-जर्मन लोकांच्या मेजापासून आज आम्हांस वरेंच दूरचें मेज मिळालें होतें. आमच्यावरोवर श्री. व सौ. स्लावा हे दोन पाहुणे जेवणासाठीं आले होते. गप्पा मारतां मारतां कालच्या चोरीची हकीकत आम्ही त्यांस सांगितली. त्यांनीं आमची थट्टा केली. ते म्हणाले, “ काहीं गैरसमज असावा. परंतु आमचें पक्कें मत होतें कीं तो पूर्व-जर्मन तरुण चोर असावा. नाहीं तर तो आम्हांला चुकवील कशाला ? इतक्यांत ती पूर्व-जर्मन मंडळी गर्दींत दिसली. मी वारान्निकोवना खुणावले ते आवेशांत उठले. परंतु गर्दीतून वाट काढतात तोपर्यंत ती पूर्व-जर्मन मंडळी कुठें दिसेनाशी झाली. आम्ही पहिल्यानें तें उपाहारगृह सोडून पसार झाले असा आम्ही तर्क केला. पुन्हा रात्री खोलींत येणारच. तेथेंच जाऊन त्या चोराचा समाचार घ्यायचा असा आम्हीं निश्चय केला. आम्ही पाहुण्यांशीं पुन्हा गप्पा सुरू केल्या. गप्पा, खाद्य, पेय, नृत्य यांत वेळ निघून चालला. पहाटेचे तीन वाजतां आम्ही उपाहारगृह सोडलें. खोलीकडे निघालों. वाटेंत हॉटेलची कचेरी लागली. तेव्हां आम्हांला चौकशीचा झटका आला. आम्हीं आंत शिरलों. कालच्या तक्रारीचें काय झालें म्हणून विचारलें. त्यावर मॅनेजर म्हणाला, “ आम्ही काहीं करूं शकलों नाहीं. परंतु इथें बेवारशी अशा सांपडलेल्या पर्सस बऱ्याच आहेत. त्यांत तुम्ही पाहा, ” असें म्हणून रंग, आकार इत्यादि चौकशीनंतर एक पर्स आणवली गेली. तिच्यांतील ओळखपत्रावर वेगळेंच नांव व वस्तूहि वेगळ्या होत्या. मग तसलीच दुसरी पर्स आणवली गेली. ती पाहतांच मी म्हणालों, “ हीच नक्की गालीनाची पर्स. ” उघडून पाहतांच गालीना पेत्रोवनाचें ओळखपत्र, पैसे, वस्तू सर्व सांपडलें.

पर्स सांपडल्याच्या आनंदावरोवरच चौकशी मिळमिळीतपणें संपत आल्याचें दुःख आम्हांस झालें. ‘ कुठें सांपडली ? ’ या प्रश्नास मॅनेजरनें उत्तर दिलें, “ नीट लक्षांत नाहीं. कुणी तरी यथें आणून दिलीसें वाटतें. ”

“ तो मनुष्य कसा होता ? ” वारान्निकोव म्हणाले.

“ कशाला वाढवतां ! वस्तू मिळाली ना ? ” इति मॅनेजर महाशय.

नाहीं — होय करतां आतां बाकी उद्या पाहूं असें ठरलें. “ डर गया डरके

वजहसे पर्स दफ्तरमें दे दिया ” अशी मल्लीनाथी करीत आम्ही दोघे कचेरींतून बाहेर पडलों. माझ्या खोलींतून गालीनास आम्ही फोन केला. ९ तारखेस तिनें पर्स घेऊन जावी, असें ठरलें.

अशी ती सोविएत हॉटेलांतील चोरी ! मागाहून विचार करतां असें वाटतें कीं मद्याच्या नशेंत त्या रंगेल तरुणानें घान्या डोळ्याच्या गालीनाची ही बहुधा मस्करी केली असावी.

९. 'मेरा जूता है जापानी—'

हैं लेनिनग्रादला लोकप्रिय झालेलें गाणें मीं लहान मुलांच्या तोंडून ऐकलें. मोठ्या माणसांनाहि तें फार प्रिय आहे. एवढेंच नव्हे तर त्या गाण्या-मुळें "आवारा राजकपूर" ची लोकप्रियताही जाहीर होते. नेहरूच एकदां आपल्या दौऱ्याबद्दल म्हणाले होते, "सोविएत संघांत मी जवळजवळ राजकपूरइतका लोकप्रिय झालों." या नेहरूंच्या उद्गारांवरून राजकपूरनें तेंथें मिळवलेली प्रचंड लोकप्रियता लक्षांत येते. 'युरोप हॉटेलां'त मला भेटलेली गालीना तर सारखें म्हणत होती, "लूब्लू राजकपूर लूब्लू" (राज कपूर मला फार आवडतो.) 'नेरू' व 'राज कपूर' हीं भारताचीं प्रतीके. 'नेरू' व 'राजकपूर' ही सामान्य सोविएत नागरिकास पटलेली भारताची ओळख. सामान्य सोविएत नागरिक भारताबद्दल वरेंच जाणून घेण्यास उत्सुक दिसले. परंतु त्याला आमच्या राष्ट्राचे व संस्कृतीचे किती पैलू माहित असतील कुणास ठाऊक. आम्हीं त्यांना जी माहिती पुरवूं, प्रदर्शनें दाखवूं, आमची वकिलात मुख्यतः त्यांच्या भाषेतून जो प्रसार करील त्यावर हें अवलंबून नाही का ?

'नेरू' व 'राज कपूर' म्हणजे भारत ही सामान्य सोविएत नागरिकाची समजूत असेल. तथापि सोविएत-भारत मैत्रिसंघाच्या साऱ्या देशभर शाखा मात्र आहेत. मोठमोठ्या सांस्कृतिक व कामगार-संघटना त्यांत सामूहिकरीत्या सामील आहेत. भारताचे व त्यांचे संबंध अधिकाधिक निकटचे बनवण्यास ह्या शाखा हातभर लावीत आहेत. उदाहरणार्थ, भारतासाठीं यंत्रें बनविणाऱ्या लेनिनग्राद मेटेल वर्कर्स या अजस्र कारखान्यांत मैत्री-संघाची एक शाखा आहे. आज महाराष्ट्र-लेनिनग्राद सांस्कृतिक करार झाला आहे. लेनिनग्रादमध्ये महाराष्ट्रदिन, टिळक पुण्यतिथि, स्वातंत्र्यदिन २६ जानेवारी हे दिन साजरे केले जातात. सभा, पुस्तिका, प्रदर्शनें, आकाशवाणी यांच्या द्वारे भारताबद्दल अधिकाधिक माहिती प्रसारित करण्यास सुरुवात झाली आहे. भारत-सोविएत सांस्कृतिक संघानें पाठवलेलें महाराष्ट्र-दर्शन प्रदर्शन लेनिनग्रादमध्ये भरवलें गेलें आहे. या कार्याला माझ्या

दौन्यानें अल्पसा हातभार लागला व चालना मिळाली यांत मला समाधान आहे. हें कार्य जोरानें चालविणारी वारान्निकोव्ह, कात्येनिनावाई यांच्या-सारखी समर्थ मंडळी आहेत. आपण अधिकाधिक माहिती मात्र पुरविली पाहिजे.

भारताबद्दल तेथें किती औसुक्य आहे याचा पुरावा अनेक शहरांत असलेल्या हिंदी-माध्यम शाळा या होत. लेनिनग्राद येथील हिंदी माध्यमाची शाळा म्हणजे बोर्डिंग स्कूल नं. ४. या शाळेला दि. ११ नोव्हेंबर १९६६ रोजीं मी भेट दिली. व्यवसायानें शिक्षक म्हणून व भारतीय म्हणून नेहरू व शास्त्रींच्या भेटीनें पुनीत झालेल्या या विद्येच्या मंदिरांत मीं भाविकपणानें पाऊल टाकलें. मजबरोबर हिंदीचे प्राध्यापक वारान्नीकोव्ह होतेच.

प्रवेशद्वारांतच 'नमस्ते, नमस्ते' असे बालगोपालांचे शब्द कानीं आले. मुलांच्या घोळक्याबरोबर मी संगीतवर्गांत व एका आगळ्याच वातावरणांत जाऊन पोहोंचलों. तेथें 'मेरा जूता है जापानी' या गाण्याच्या तालावर दोन मुलींनीं नृत्य केलें. त्यांचें छायाचित्र घेतां घेतां माझ्या मनांत आलें कीं, मुलांस योग्य अशा हिंदी बालगीतांच्या ध्वनिमुद्रिका यांना पाठवायला हव्यात. 'मेरा जूता...' हें भारतीय शिशुगीतांचें प्रतिनिधित्व करूं शकत नाहीं. यानंतर मुलांनीं आपली बालवीर (पायोनियर) गीतें गाऊन दाखविलीं. अर्थ न समजतां हि त्या गीतांची स्फूर्तिदायकता मला जाणवली. दुसरें गाणें संपतांच दोन बालवीर मजजवळ आले व माझ्या गळ्याभोंवतीं त्यांनीं आपल्या पायोनियर पथकाचा लाल रुमाल बांधला आणि आपल्या पथकाचें सन्माननीय सभासदत्व मला बहाल केलें. त्या दोघांच्याहि चेहऱ्यावर आनंद नुसता ओसंडत होता.

संगीतवर्गांतून बाहेर पडून मी शाळेचे फलक पाहिले. टागोर, नेहरू शास्त्री यांचीं चित्रें व भारतांतील दृश्यें फलकांवर लावलेलीं होतीं. माहिती-वजा अशीं बरीचशीं कात्रणेंही चिकटवलेलीं दिसलीं. "आज ही मुद्दाम लाविलीं आहेत काय?" अशी मीं पृच्छा केली. उत्तरादाखल मुख्याध्यापिका म्हणाल्या, "हे चित्रफलक कायम स्वरूपाचे आहेत, भारतातून आमच्या मित्रांनी व भारतांत वास्तव्य असलेल्या सोविएत नागरिकांनीं पाठवलेलीं छायाचित्रें, मुलांनीं काढलेलीं चित्रें, त्यांनींच निवडलेलीं कात्रणें

व लिहिलेले छोटे लेख वगैरे साहित्य विद्यार्थींच नेहमीं फलकावर लावीत असतात. कांहीं मुलांना मीं चित्रांवद्दल प्रश्न विचारले. त्यांनीं तीं चित्रे चटकन् ओळखलीं. लिखाणामध्यें हिंदी व रशियन दोन्ही भाषा होत्या. भारतावद्दल माहिती देणें हें फलकांचे काम आहे. कारण येथून भावी भारततज्ज्ञ (Indologist) तयार व्हावयाचें आहेत.

मग मी ५ व्या यत्तेच्या वर्गांत गेलों. तेथें एक शिक्षिका हिंदी शिकवीत होती. तिचे व मुलांचे उच्चार मला चांगले समजत नव्हते. श्री. बारात्रिकोव यांची सफाई त्यांच्या बोलण्यांत नव्हती. परकीय भाषेचे उच्चार शिकणें फारसें सोपें नाहीं हें जरी खरें असलें तरी प्रयत्न तर याहून पुष्कळ चांगला करतां येईल असें मला वाटलें. एकदां घडा वाचून दाखवण्याची मला विनंती करण्यांत आली. माझें वाचन ऐकून मुलांच्या चेहऱ्यावर विस्मय दिसून आला. आपले उच्चार खूपच सुधारले पाहिजेत असे कदाचित् त्यांना वाटत असावें. घडा शिकवतांना त्या पाठाची एक हिंदी ध्वनिमुद्रिका शिक्षिकेनें वाजवून दाखविली. ती अतिशय अस्पष्ट होती.

याहून स्पष्ट व विपुल ध्वनिमुद्रिकांची योजना झाली पाहिजे असें मीं सुचविलें. तें शिक्षिकेनें मान्य केलें. त्या शाळेंत किमान एक दोन तरी हिंदी शिकवणारे भारतीय शिक्षक नेमले जावे, अशीहि मीं सूचना केली. मुख्याध्यापिकावाइसह सर्वांनाच ती आवडलेली दिसली.

कारण यामुळेच खऱ्याखऱ्या हिंदी उच्चारांशीं त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध येईल. इतर विषय शिकवण्याची देखील सोविएत संघांतील सर्व शाळांत अशीच प्रत्यक्ष पद्धति अवलंबिली जाते. विविध ऐतिहासिक व इतर महत्त्वाच्या स्थळांना मुलांच्या सहली शिक्षक घेऊन जातात. या सहलींमधून भूगोल प्रत्यक्ष शिकवला जातो. अशा सहलींच्या द्वारां मुलें इतिहासाची ओळख करून घेतात. ऐझॅक कथेड्रल (प्रार्थनामंदिर) पाहण्यास मी गेलों तेव्हां तेथें एक मुलांचा प्रचंड घोळका आला होता. जुन्या झारांच्या कबरी येथें आहेत. त्या मुलांची शिक्षिका व मार्गदर्शिका प्रत्येक वस्तूचें महत्त्व समजावून सांगत होत्या. मुलेंहि अनेक प्रश्न विचारीत होतीं. असाच मुलांचा समूह मला पिसार्योवस्कोचे सामुदायिक दफनभूमीवर भेटला होता. या दफनभूमींत हिटलरी वेढ्याच्या काळांतील उपासमारीला बळी पडलेले व युद्धांत पतन

पिसार्योवस्कोये दफनभूमीतील

“ देशभक्त हुतात्म्यांना श्रद्धांजलि ”

स्मारक

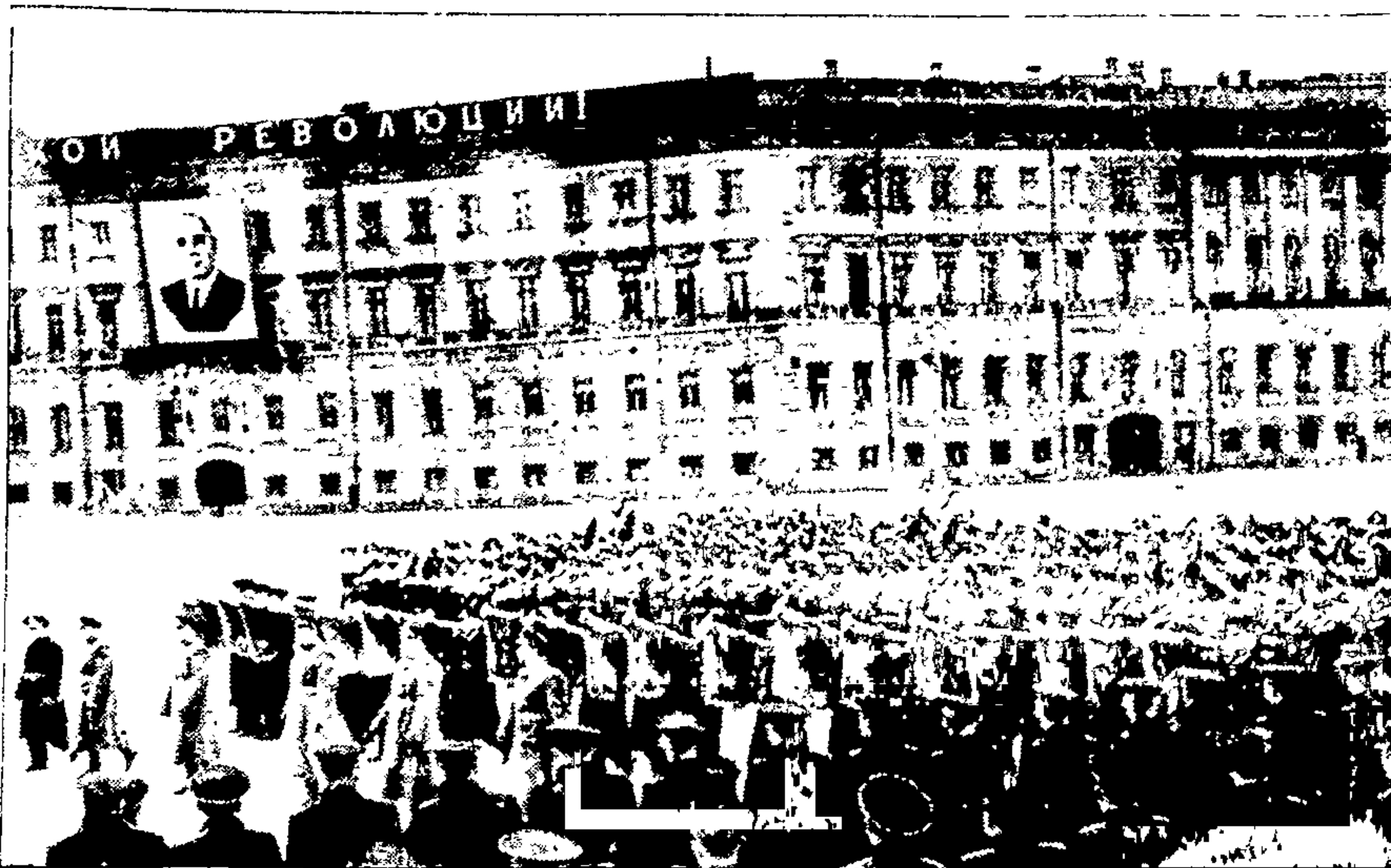
रझलिव्ह खेड्यांत स्नेह्यांसोबत

श्री. लिमये

येथें हिवाळ्यांतही आइस्क्रीम-विक्री चालते

७ नोव्हेंबरचें संचलन

पावलेले साडेसहा लाख आत्मे चिरनिद्रा घेत आहेत. ज्यांच्या मरणांतून जग जगते आहे अशा त्या शूरांच्या पूण्यभूला ते छोटे विद्यार्थी श्रद्धांजलि वाहत होते. दफनभूमीच्या बाहेर असलेल्या स्मृतिसंग्रहालयांतून बाहेर पडतांना साऱ्यांचे डोळे पाणावलेले व चेहऱ्यावरचे स्नायू ताणलेले दिसत होते. अशा ऐतिहासिक सहलींतून जें इतिहासाचें शिक्षण मिळतें त्यांतून भावी सोविएत नागरिकांची घडण होत आहे. त्या मुलांचे पाणावलेले डोळे पाहून किंवा लेनिनसमाधीशीं अश्रू ढाळणारे विद्यार्थी पाहून माझ्या मनास असा विचार स्पर्शून गेला कीं, आपले विद्यार्थी भगतसिंगाच्या, गदरवीरांच्या, बाबू गेनूच्या वा शूर जवानांच्या समाधिस्थानांना भेटी देऊन आपल्या स्वातंत्र्याचा इतिहास शिकूं लागले तर किती छान होईल.

असो. बोर्डिंग स्कूल नं. ४ मध्यें माझा जवळजवळ शाळा तपासणारा दिपोटी बनला. इतक्यांत वर्ग संपला व मीं दिपोटीचीं वस्त्रें दूर फेकलीं. खिशांतून भारतीय नाणीं काढून तीं त्या मुलांस भेट म्हणून दिलीं. हिंदी शिकणारे छात्र अंतर्धान पावले व बडबड्या गडबड्या अशा लहान मुलांच्या घोळक्यांत मी सांपडलों. माझा पत्ता मुलें मागूं लागलीं. “तुम्हांला मुलें कितीं ? त्यांचीं नांवे काय ?” असे हिंदींत प्रश्न विचारले गेले. मीं माझ्या मुलांचीं नांवे सांगतांच तीं लिहून घेण्यासाठीं सर्वच मुलांची धांदल उडाली. अखेरीस मला तें सारें जातीच्या शिक्षकासारखें फळ्यावर लिहून दाखवावें लागलें. मीहि २-३ मुलांचे पत्ते लिहून घेतले. भेटींचा मजवर वर्षाव होऊं लागला. स्वतः काढलेलीं चित्रें, नाणीं, कागद कापण्याची एक सुरी, फर वृक्षाचें मोठें फळ (हें फळ नाही, हा बीजकोश असतो. अननसाच्या आकाराचा, फक्त पुढें निमुळता होत गेलेला, हें मला एका वनस्पतिशास्त्रज्ञानें भारतांत आल्यावर सांगितलें), पाइन वृक्षाचीं पानें, पायोनीयरचे माझ्या मुलांसाठीं रुमाल, इत्यादि अनेक वस्तू जमा झाल्या व त्या माझ्या मुलांपर्यंत मी पांचवाव्या असें जासुदाचें काम मजवर सोंपवण्यांत आलें.

अखेरीस माझें भाषण झालें. इतक्या लहान मुलांसमोर काय बोलावें ? बोललों झालं कांहीं तरी. भारत-सोविएत स्नेहाच्या त्या छोट्या पाइकांना भारतीय जनतेच्या सदिच्छा कळविल्या. त्यांना शांततेचे चिमुकले संरक्षक म्हणून संबोधलें. इतके कठीण हिंदी शब्द त्यांना अजून गेलेले नव्हते. म्हणून

‘ मेरा ज़ता है जापानी - ’

हे. ले. ...३

श्री. बारान्निकोव यांनीं रशियनमध्ये माझ्या भाषणाचा अनुवाद केला.

मग छायाचित्रांसाठीं आम्ही सारे खालीं निघालों. हवा कोंदट असल्या-मुळें शाळेच्या आंत छायाचित्र घेणें अशक्य होतें. मुलांच्या घोळक्यांत जिन्या-वरून खालीं उतरतांना माझ्या कोटाला कुणी मागून हळूच स्पर्श करीत आहे असें मला भासलें. प्रथम मी दुर्लक्ष केलें. पण मनांत आलें कांहीं पोरें मिष्किल दिसतात. पाहुण्याचा 'मामा' करायचा विचार दिसतोय. पुन्हां तसाच भास झाल्यावर मीं चमकून मागें पाहिलें तेव्हां एक मुलगा चाचरत म्हणाला, "आप का कोत मैला हो गया।" मीं विचारलें, ? "कुठें" तेव्हां आरिक नांवाचा एक मुलगा अडखळत उत्तरला, "दिवार का रंग पीछे लग गया है।" हें ऐकल्यावर माझें मन स्वस्थ झालें.

खालीं पोंचल्यावरोवर वर्गांत शिस्तीनें व अदबीनें आतांपर्यंत वागलेलीं तीं सारीं मुलें सैरावैरा पळूं लागलीं. खोड्या, मस्ती, पकडापकडी सुरू झाली. मला फार बरें वाटलें. अलिबागच्या तेंडुलकरांच्या वाडींतल्या मराठी शाळेंत मी शिकलों. तिथल्या आवाराची आठवण मनांत जागी झाली. मला अगदीं त्या शाळेंत वावरत असल्यासारखें वाटलें. परंतु चिंता होती छाया-चित्राची. म्हणून मी बारान्निकोवना म्हणालो, "प्योत्र अलेक्सेयेविच (ही सोविएतमधील हांक मारण्याची पद्धत), जरा सबंध वर्गाला नीट उभे करा." ते म्हणाले, "तुमचा कॅमेरा तयार झाला कीं सांगा." मी तयारच होतो. मला वाटलें आतां दहा मिनिटें तरी मोडणार. तूं खाली बैस, तिकडे सरक, तूं मागें उभा राहा अशा आज्ञांची फेर, ढकलाढकली, बोलाचाली सुरू होणार, अशी मी अपेक्षा करूं लागलों, पण माझा अपेक्षाभंग झाला. सैरावैरा पळत असलेलीं तीं कोकरें इतक्या झटकन् छायाचित्राला योग्य असा गट करून उभी राहिली कीं मी चाट झालों. अक्षरशः अर्ध्या मिनिटांत २६ चेहरे व ५२ चुणचुणीत डोळे मजवर रोखले गेले. मी दोन छायाचित्रें घेतलीं. झालें. आमचा बालांचा सहवास संपला. पत्रें पाठवण्याचीं पुन्हां पुन्हां आश्वासनें देऊन आम्ही एकमेकांचा निरोप घेतला. तीन तास किती मजेंत गेले. या बालस्नेह्यांना, पाहुण्यांच्या कोटावरील मळ काढून टाकण्याच्या त्यांच्या तळमळीला आणि "मेरा जूता है जापानी" या गाण्याच्या सुरांना मी कसा विसरूं शकेन ?

१०. लेनिनग्रादवासिनी

लेनिनग्रादला मला स्त्रिया जितक्या भेटल्या जितके पुरुष भेटले नाहीत. स्त्रीजीवनाचा अथवा स्त्रीच्या दर्जाचा खास अभ्यास करणें हा माझा हेतु नव्हता. परंतु ज्या स्त्रिया मला दिसल्या त्यांच्या निरीक्षणानें स्त्रीजीवनाचे अनेक पैलू माझ्या नजरेस आले.

जास्तींत जास्त मला प्रसंग आला तो मादाम झुकोवा यांच्याबरोबर फिरण्याचा. पिंग्या रंगाच्या खूप केसांचा डोक्यावर मुकुट रचलेली, त्यावर गांड्याची पांढरी लोंकरीची टोपी घातलेली ही ठेंगणीशी मूर्ति श्री. बारान्नि-कोव यांच्यासमवेत लेनिनग्रादच्या स्टेशनावर माझ्या स्वागतार्थ आली होती. अस्खलित इंग्रजीमध्ये ती म्हणाली, “ आपलें स्वागत असो ! या आमच्या लेनिनग्रादमधील आपलें वास्तव्य मोठें आनंदाचें होईल अशी आम्ही खटपट करूं. ” मला लगेच समजलें कीं, मैत्री संस्थांची ही एक कार्यकर्ती होती. टॅक्सींत बसल्यावर तिनें थोडक्यांत मला माझ्या दौऱ्याच्या कार्यक्रमाची रूपरेषा सांगितली. तिच्या इंग्रजी उच्चारांत रशियन उच्चारांचा वासहि नव्हता. मी विचारलें, “ आपण इतकें सुरेख इंग्रजी कुठें शिकलांत ? ” ती म्हणाली, “ त्यांत आश्चर्य तें कसलें ? मी ११-२ वर्ष इंग्लंडमध्ये शिक्षणा-साठीं राहिलें होतें. ” असें सांगून तिनें बटव्यांतून आरसा काढून आपली लिपस्टिक नीट केली. मी जरा भांवावलोंच. मला वाटलें होतें, लेनिनग्रादच्या स्त्रियांना सौंदर्यप्रसाधनाचें वेड नसावें ! परंतु मी बोलणार काय ? पुढील सर्व वास्तव्यांत मादाम झुकोवाच्या नीटनेटकेपणाचें व त्याचबरोबर उत्तम कर्तवगारीचे अनेक नमुने मला दिसले. वेळच्या वेळीं कार्यक्रम पार पाडण्याची व शक्य तितकें सर्व लेनिनग्राद मला दाखवण्याची या बाईची कळकळ व खबरदारी वाखाणण्यासारखी होती. हॉटेलांत ती कोणत्या तरी एका जेवणाच्या वेळीं रोज हजर असे. ती विचारी, “ लिमये, तुम्हांला झोंप कशी लागली ? तुम्हांला जेवण चालतें का आमचें ? ”

एक दिवस माझी प्रकृति किंचित् विघडली. हें हॉटेलांतील परिचारिकांना

मी न जेवल्यामुळें समजलें. सर्वच परिचारिका त्यानंतर दोन दिवस प्रत्येक जेवणाच्या वेळीं ' आतां कसें काय ? ' अशी चौकशी करीत. त्यांतील एक परिचारिका माझ्या विशेष स्मरणांत राहिली आहे. ती हॉटेलमध्ये आली कीं, मला एकदम फरक जाणवे. बरीच उंच व त्या उंचीला शोभेल अशा वांध्याची ही परिचारिका बहुधा काळा पोषाख घाली. ती सुरेख होती म्हणण्यापेक्षां एखाद्या शिल्पालयांतून ही कुणा देवतेची मूर्ति इकडे चुकून आली असावी असें मला वाटलें. ती मंद हंसे व हळू बोले. दुधाच्या कडक चहाची भारतीय प्रतिनिधींसाठीं खास आठवण ठेवून ती ऑर्डर देई. ' केप्की चाय इझ् मल-कोम ' (दुधाचा कडक चहा) मला लागणार हें साऱ्या परिचारिकांना माहित झालें होतें. अर्थात् कांहीं पुरुष परिचारकहि होते. परंतु हॉटेलांतील परिचर्येचें काम बहुधा स्त्रियाच करतात असें माझ्या निदर्शनास आलें. सौजन्य परंतु लाचारी नव्हे असें त्यांचें वागणें मला आढळलें. इंटूरिस्ट नांवाच्या प्रवासी संस्थेनें नेमलेले हे सारे लोक असून गिन्हाइकांनीं वाटेल तसें बोललेलें त्यांना चालत नाहीं. जेवण, खाद्यपदार्थ, चहा वगैरे आणण्यास या परिचारिका बराच वेळ लावतात, परंतु त्यांचा नाइलाज असतो. प्रत्येक पदार्थ ताजा बनवायचा असल्यानें व प्रवासी हॉटेलांतील अक्षय्य गर्दीमुळें वेळ लागतो. सर्व्हिस चांगली नाहीं अशी ओरड परदेशी प्रवाशांकडून ऐकूं येते. कारण इतर देशांतील हॉटेलांप्रमाणें गिन्हाईक व परिचारक यांचें ' साब ' व ' बेअरा ' (किंवा पोऱ्या) असें नातें येथें मानलें जात नाहीं. खोलींत बेड-टी मिळत नाहीं. साहेबलोकांस चहासाठीं जिने उतरून खालीं यावें लागलें कीं, त्यांची तब्येत बिघडते.

असो. माझ्या प्रकृतीची तितक्याच आस्थेनें चौकशी करणाऱ्या मैत्री संघाच्या कार्यवाह मादाम लिविदिन्स्काया. यांची क्वचित् भेट होई. कारण त्यांना कामाव्यरिक्त कौटुंबिक जबाबदारीहि होती. त्यामुळें त्या म्हणत, " मला लवकर घरीं जायचंय, लेना (त्यांची मुलगी) वाट पाहत असेल. " एकदां त्या न्याहरीला आमच्याबरोबर उपस्थित होत्या. थट्टेनें त्या म्हणाल्या, " काय हो, आमचे बारान्निकोव तुम्हांला बरोबर खायला प्यायला घालतात कीं नाहीं ! " मी म्हणालों, " फार आग्रह करतात. म्हणून तर मी आजारी पडलों. " तरीहि त्या म्हणत, " ठीक आहे. निदान इथें उपाशी राहावें लागलें

अशी तरी तुम्ही तक्रार करणार नाहीं.” मी म्हणालों, “ वा ! आजारा-
नंतर दोन दिवस उपवासच करतो आहे कीं ! ” “ ऊं, त्यांत काय विघडलें ?
गांधींच्या देशांतले तुम्हीं. तुम्हांला संवय आहे उपवासाची. ” असें म्हणून त्या
उठल्या व म्हणाल्या, “ जातें मी. आधीं घरीं जायचंय. आज मिस्टर घरीं
आहेत. शिवाय मैत्री-भवनांतही खूप काम पडलंय. ” अधिकारावरील एका
कर्तबगार स्त्रीची ही उंचशी व जरा सुटू लागलेली मूर्ति बोलतांना सारखे
डोळे मिचकावी. पापण्यांची हालचाल करीत एका प्रसंगीं त्या मला म्हणाल्या,
“ घ्या हो. चाँकोलेट घ्या. बिस्किटांना तर तुम्ही हातच लावला नाहीं. ”
वनस्पतिशास्त्रज्ञ अवरोनिन यांच्या खोलींत आम्हीं वसलों होतो. मी म्हणालों,
“ तुम्ही तर दुरूनच बोलतां आहांत कीं ! ” त्या उत्तरल्या, “ मला बंदी
आहे हें सारं खायला. आतांच केवढं वजन झालंय ! ” मी समजलों. मध्य-
वयस्क स्त्रीची आकृति टिकवण्याची आस्था मला माहीत आहे.

स्त्रिया ! स्त्रिया !! स्त्रिया !!! कलासंग्रहांत जा, दुकानांत जा, हॉटेलांत
जा नाहीं तर नाट्यगृहांत जा. काम करणाऱ्या स्त्रिया जागोजाग भेटतात. मी
एकदां ‘आप्तेका’ म्हणजे औषधालयांत गेलों. तेथें एक स्त्री डॉक्टर व दोन
विक्रेत्या होत्या. डॉक्टरनें मला काय होतें याची चौकशी केली. औषध लिहून
दिलें. लगेच एका विक्रेत्या मुलीनें गोळ्यांचें पाकीट बांधून दिलें. त्या दोघीं-
चाहि कामाचा उरक व चलाखपणा नमूद करण्यासारखा होता. इस्पितळां-
मधून फार मोठ्या संख्येनें स्त्रिया डॉक्टरचें व परिचारिकेचें काम करीत
असतात. मी ज्या बोर्डिंग स्कूल क्रमांक ४ ला भेट दिली तेथें शिक्षिका सर्व
स्त्रियाच होत्या. या साऱ्या स्त्रियांचे संसार कसे असावेत ते पाहण्यास मिळालें
तर वरें असें माझ्या मनांत आलें.

एके दिवशीं रात्रीच्या जेवणाचें मला आमंत्रण आलें. एका म्युनिसिपल
नोकराकडील हें आमंत्रण होतें. फ्लॉटमध्ये शिरल्यावरोवर आंतल्या सुरेख
सजावटीवर स्त्रीचा हात फिरलेला मला जाणवला. फिकट गुलाबी भित,
पिंगट झांक असलेल्या सोफ्यांची मांडणी, मध्यें छोटेसें मेज, कोपऱ्यांत उंच
अलमारी व त्यावरच्या रेडिओवर भरतकाम केलेला एक रुमाल, दुसऱ्या
कोपऱ्यांत टी. व्ही. सेट व त्यावर सुरेख फुलाफुलांचा पडदा. या साऱ्या वस्तूं-
मध्यें यजमानीणवाईची सौंदर्यदृष्टि व दक्षता व्यक्त होत होती. जेवण आणून

मांडण्याची व मध्येच वोलण्यांत भाग घेण्याची यजमानीणवाईची एकच घांदल उडाली होती. तेवढ्यांत मी बारीक हत्तींचा एक मणी त्या बाईच्या हातीं ठेवला. हे मणी मी मुंबईहून आणले होते. त्या मण्यांतून बाहेर पडलेल्या सूक्ष्म हत्तींकडे पाहून “ आः, ऊः ! ” करतां करतां ती क्षणमात्र स्वतःस विसरली. आणि मग एकदम “ ओः ! ” करून आंत पळाली. चुलीवर कांहीं तरी शिजत होतें. जेवण चाललें असतां तिनें चार वेळां तरी म्हटलें, “ कसें काय झालें आहे जेवण कुणास ठाऊक ? कामावरून आल्यावर जरा घाईघाईनेंच बनवलें आहे. ” हा विनय होता. जेवण मला आवडलें व विनयहि फार आवडला. सोविएत स्त्रीचा संसार विसकटला आहे असें कांहीं मला भासलें नाहीं.

दुसरा प्रसंग प्रा. वालीन यांच्याकडे जेवण्याचा. यांच्या पत्नी एक डॉक्टर आहेत. दोन मुलांच्या त्या माता आहेत. त्यांच्या सासूवाईहि घरांत होत्या. प्रचंड उत्साहानें अनेक पदार्थ शिजवून डॉ. वालिनांनीं टेबलावर मांडले होते. टेबलावर बशांची गर्दी झाली होती. डॉ. वालिनांच्या स्वयंपाकघर व जेवण-खोली यांमध्ये फेऱ्या सुरू होत्या. मधूनमधून धाकट्या मुलाची बडबड सुरू होतीच. त्याला डॉ. वालिना मधूनच कांहीं रशियनमध्ये सांगत होत्या. प्रकृतीनें सणसणीत व हंसतमुख असलेल्या डॉ. वालिनांनीं मध्येच विचारलें, “ पाहुण्यांनीं हे छोटे छोटे मासे चाखले का ? पाहुणे तर स्वस्थच बसलेले दिसतात. ” माझी मात्र फारच पंचाईत झाली होती. ७-८ वेगवेगळे खास पदार्थ एका लागोपाठ थोडे थोडे खाऊनदेखील माझें पोट इतकें भरलें कीं आतां कांहींहि खाणें अशक्य होतें. तरीहि वालिनांचा आग्रह चालूच होता. मग मी थांबून थोडें पेय व थोडें थोडें खाद्य असा क्रम चालू ठेवला.

सुविद्य, सुगरण, निकोप तब्येतीच्या डॉ. वालिना भारतांत पवई येथें दोन वर्षे राहून गेल्या आहेत. भारतांत काढलेले फोटो पाहुण्यांना दाखवा असे त्यांनीं आपल्या पतीस सांगितलें. भारतांतील मीं पाहिलेलीं व न पाहिलेलीं अनेक स्थळें रंगीत छायाचित्रांच्या रूपांनीं मीं पडद्यावर पाहिलीं डॉ. वालिनांची कॉमेंटरी चालू होती. त्यांचेहि कांहीं फोटो त्यांत होते. त्यांच्या दणकट प्रकृतीकडे पाहतांना माझ्या मनांत आलें कीं अशक्त, किडकिडीत अति नाजूक स्त्रिया कांहीं आपल्याला कुठें दिसल्या नाहींत. मोफत वैद्यकीय

मदत, खाण्यापिण्याची रेलचेल, थंड हवा, आणि विवंचनांचा जवळ जवळ अभाव यांमुळे हें राष्ट्र सशक्त व निरोगी बनलें असावें. प्रा. बालीन यांच्या मातोश्री वयोवृद्ध तरीहि प्रकृतीनें छान दिसत होत्या. मादाम नोव्हिकोव्हा व प्राध्यापिका व्हुस्तेर्निक या दोन विदुषींनीं जेवणं चालू असतां सर्व गप्पांची मक्तेदारी घेतली होती. एक बंगाली भाषेवर प्रभुत्व असलेल्या व दुसऱ्या अर्थशास्त्रांत पारंगत अशी ही जोडी होती.

दुकानांत विक्री करणाऱ्या असंख्य चुणचुणीत तरुणी मला दिसल्या. लेनिनग्रादला डिपार्टमेंटल स्टोअर्समध्ये बहुसंख्य विक्रेत्या तरुण स्त्रिया किंवा मुलीच होत्या म्हटलें तरी चालेल. एका मुलीला मीं सहज विचारलें कीं तुम्ही नोकरी कां करतां ? तिला माझ्या प्रश्नाचें आश्चर्य वाटलें. ती म्हणाली, “ माझे माध्यमिक शिक्षण पूर्ण झालें आहे. सायंकाळीं मी अर्थशास्त्र व व्यापार यांचा अभ्यास करतें. ” पुढें मीं विचारलें, “ पुढें तुम्ही काय करणार आहांत ? ” ती म्हणाली, “ अभ्यास पूर्ण झाल्यावर व्यापार खात्यांतच मी अन्य जागीं काम करीन. ” तिच्या डोक्यावर लाटालाटांची केशरचना दिसत होती. पोषाखांतील निळा व हिरवा यांची संगति व हंसरा चेहरा अशी ती मूर्ति गिन्हाइकांना चपळार्झिनें माल दाखवीत होती.

खेळण्यांच्या दुकानांतील विक्रेतीची खरी कसोटी लागत होती. सारींच गिन्हाइके २ ते ३ फूट उंचीचीं. मीं या दुकानाशीं बराच वेळ घालवला. एक मुलगा आपल्या आईबरोबर येथे आला. दुकानाशीं आल्यावर तो आईबरोबर असल्याचें विसरला व डोळ्यांत सारें साठवूं लागला. ‘ तें पुस्तक द्या हो मला ’ असें तो विक्रेतीला म्हणाला. तेव्हां तिनें दुसऱ्या दोन छोट्या गिन्हाइकांकडचें लक्ष वळवून मांडणींतलें एक पुस्तक काढून दिलें. तो पठ्या पुस्तक उघडून बघूं लागला व त्यांत रमून गेला. आई शेवटीं म्हणाली, ‘ ए, चल पाहू ! ’ इकडे त्या विक्रेतीला पांच-पांच सात-सात बाल-गिन्हाइकांच्या सरबत्तीला तोंड द्यावें लागत होतें. ‘ अहो, तें रॉकेट दाखवा हो जरा ’, ‘ ती बाहुली बघू द्या हो ’, ‘ तो कालचा लांकडाचा विदूषक नाही का ? ’ एक ना दोन. तरीही ती प्रत्येकाला शांतपणें उत्तरें देत होती. ‘ हें पाहा रॉकेट. १ रुबल याचा. ’ ‘ ही घे वाळ बाहुली, हळू हं ’ ‘ तो विदूषक किनई, उद्यां येईल हां पुन्हां. आज संपला आहे. ’

लेनिनग्रादवासिनी

३९

३९

३९

दुकानांप्रमाणेंच कलासंग्रहांतहि बहुसंख्य कामें करणाऱ्या स्त्रियाच असतात. मात्र येथें बहुधा वृद्ध व कार्यनिवृत्त स्त्रिया आपणांला आढळतात. ८ नोव्हेंबरची संध्याकाळ मला आठवते. ऐझाक कॅथेड्रल हें प्रार्थनामंदिर पाहण्यास आम्ही गेलों होतों. एका दरवाजाशीं खूप गर्दी दिसली. “आम्हांला वर जाऊं द्या.” असें जोरजोरांत कुणी म्हणत होते. दरवाजांत एक साठ वर्षांच्या आसपासची स्त्री उभी होती. तिनें खणखणीत आवाजांत उत्तर दिलें, “वर वरीच गर्दी आहे. याहून जास्त लोक पाठवणें नियमास सोडून आहे, तसेंच धोक्याचेंहि आहे. वेळ संपत आली आहे. आपण सारे मार्गें हटा.” जमाव मार्गें हटेना. तीही दरवाजापासून हलली नाही. भारतीय प्रतिनिधी म्हणून मी व माझे मार्गदर्शक मात्र वर गेलों. आम्हीं वरून दिसणारें लेनिन-ग्रादचें सुरम्य दृश्य डोळ्यांत साठवलें. अनेक कालव्यांनीं रेखांकित बेटें, खालून भव्य वाटणाऱ्या सुरेख इमारतींचे येथून बुटके दिसणारे घुमट, कळस व मनोरे, उपवनांचे मधें मधें दिसणारे पुंजके व दूरवर दिसणारी फिनलंडची सामुद्रधुनी हें सारें त्या जुन्या कॅथेड्रलच्या घुमटाजवळून पाहतांना चार-मिनारांवरून पाहिलेल्या विस्तीर्ण दृश्याची मला आठवण झाली. मग आम्ही खालीं मंदिरांत आलों. प्रत्येक ठिकाणीं वयस्कर स्त्रिया येथील जुन्या ऐतिहासिक कवरींचे, सोनेरी धार्मिक चित्रांनीं मढवलेल्या भिंतींचें व धार्मिक स्मारकांचें राखण करीत असलेल्या दिसल्या. हर्मिताझ् कलासंग्रहांतहि सर्वत्र निवृत्त स्त्रिया कामें करीत होत्या. श्रीमती ग्रेक नांवाच्या भारतीय प्राचीन संशोधनांत तज्ज्ञ असलेल्या एका स्त्रीनें मला ४-५ दालनें व खजिना दाखविला. अत्यंत तपशीलवार माहिती त्या मला देत होत्या.

एकूण काय ? स्त्रीनें अनेक सार्वजनिक क्षेत्रें व्यापलीं आहेत. अनेक स्त्रिया अधिकारपदावर असलेल्या आढळतात. उदाहरणार्थ, श्रीमती इरीना येशोवा या माँस्कोंतील मैत्रीसंघांच्या कार्यवाह आहेत. तेथील मैत्रीभवनांत त्यांची व माझी अल्पशी ओळख झाली. परंतु तेवढ्या ओळखींतच या स्त्रीचें व्यक्तिमत्व मला जाणवलें. छोटीशी सुरेख अशी ही मूर्ति शांतपणें पण व्यवस्थितपणें आपलें काम करीत होती. सहकाऱ्यांशीं बोलतांना तिचा आवाज चढलेला मीं कांहीं ऐकला नाही. नेहरूजयंतीचा कार्यक्रम मैत्रीभवनांत साजरा झाला त्या वेळीं मी तेथें होतों. श्रीमती येशोवा इकडे तिकडे वावरत होती,

सूचना देत होती, तक्रारी ऐकत होती, पाहुण्यांशीं बोलत होती, मध्येच कार्य-कर्त्यांना कुठें पाठवीत होती तरीहि सारें शांतपणें चाललें होतें.

अशी ही कर्तबगार, व सार्वजनिक क्षेत्रांतून वावरणारी स्त्री समान हक्का-साठीं रडगाणें कशाला गाईल ! तिला समान हक्क मिळाले आहेत. माँस्कोंतील एक उदाहरण मला स्मरतें. मी व मादाम झुकोवा लाल चौकांतून वाहेर पडलों व टॅक्सीसाठीं एका स्टॅण्डवर येऊन उभे राहिलों. रांगेंत आमच्यापुढें ४-५ माणसें होतीं. पहिल्या दोन टॅक्सीज आल्या व रांग पुढें सरकली. इतक्यांत एक टॅक्सी येऊन रांगेच्या जरा पुढें उभी राहिली. त्यांत एक उंचापुरा मनुष्य शिरला. माझ्यापुढें उभी असलेली एक लहानसर बाई वागासारखी पुढें घुसली. तिनें हा मनुष्य रांगेंतला नाहीं असें ठणकावून सांगितलें. टॅक्सीचा दरवाजा उघडून त्या माणसाला खालीं उतरवलें. 'मला घाई आहे, फार महत्वाचें काम आहे' अशी त्यानें सबब सांगितली. परंतु त्या बाईनें ऐकलें नाहीं. तिनें टॅक्सीचा दरवाजा धरून ठेवून ज्यांचा आतां क्रम होता अशा जोडप्याला आंत बसवलें व ती आपल्या जागीं येऊन उभी राहिली. मला त्या स्त्रीचा धीटपणा फार आवडला.

अशी ही सोविएत स्त्री, जी आपल्या कर्तृत्वानें चमकते, जी गेल्या महा-युद्धांत बंदूक घेऊन लढली, जिनें लेनिनग्रादच्या वेढ्यात ९०० दिवसांची उपासमार सोसली; ती सायंकाळीं काम आटोपल्यावर बाजारांत वा रस्त्यावर भेटते तेव्हां कशी भासते ? सुरेख वेषभूषा, केशरचना यांच्यासहित पतिसमवेत वा आपल्या मुलांचे हात धरून किंवा तान्हुल्याला गाडींत घालून चाललेली दिसते. खेळण्यांच्या दुकानासमोरून मी एक दिवस चाललों होतो. बाबागाडींत बसलेलें एक बोंबडें बोलणारें पोरणें एका शोकेसजवळ थांबलें होतें. शोकेसमध्ये एका शालेय वर्गाची प्रतिकृति बनवून ठेवली होती. ती बाई त्यांतील वस्तू व माणसें बोटांनीं दाखवून त्याला माहिती सांगत होती.

गाँकी कला प्रासादांत मीं एके रात्रीं एक विविध कार्यक्रमांचा प्रयोग पाहण्यास गेलों, प्रयोगाच्या अगोदर बराच वेळ आम्हीं बाहेरच घोंटाळत होतो. भुयारी लोहमार्गाबद्दल माझ्या मनांत विचार चालले होते. आम्ही ज्या भुयारी गाडींतून आलों त्याच गाडींतून असंख्य तरुण जोडपीं आमच्या-वरोबरच उतरलीं होतीं व बहुतेक सर्व इकडेच आलीं होतीं. सुरेख, विविध

केशभूषा केलेल्या स्त्रिया भोंवतालीं दिसत होत्या. भुयारी गाडीच्या भयानक वेगाचे, अपघातांच्या अभावाचे, गर्दीच्या वेळीं दर अर्ध्या मिनिटास व इतर वेळीं दर अडीच मिनिटांस स्टेशनांत येणाऱ्या गाड्यांचे विचार मनांत येऊन मी आपल्या लोकलगाडीची मनांत या भुयारी गाडीशीं तुलना करीत होतो इतक्यांत समोरून एक तरुणी येत असलेली दिसली. मी बारान्निकोवना म्हणालो, “ कां हो, ही तर आपल्या गाडींत होती.” त्यावर ते म्हणाले, “ मग त्यांत काय झालं ? तिलाहि कार्यक्रमाला यायचं असेल. संध्याकाळीं बहुतेक लोक करमणुकीच्या कार्यक्रमांना जातात.” मी म्हटलें, “ तें ठीक आहे. फक्त तिच्या विचित्र केशरचनेमुळें माझ्या लक्षांत राहिली.” बारान्निकोव त्यावर म्हणाले, “ होय, आजकाल बऱ्याच नवीन तऱ्हा तरुण मुलींना आवडतात. स्त्रिया हल्लीं सौंदर्यप्रसाधनांकडे बरेंच लक्ष देतात.” आणि खरोखरच तेथें जमलेल्या स्त्रियांमध्ये अनेकविध तऱ्हा दिसत होत्या. आधुनिक केशभूषांचें व वेषांचें तें एक चालतें बोलतें प्रदर्शन होतें. दिवसाचें ६ तास कष्ट केल्यानंतर आपल्या सौंदर्याकडे लक्ष द्यावें असें स्त्रीला वाटणें साहजिक होय.

अशी ही लेनिनग्रादवासिनी. गृहिणी, माता, अधिकारी, सेविका, परिचारिका, तज्ज्ञा, सुंदरी, प्रेयसी या भूमिका वठवीत राष्ट्रोत्कर्षासाठीं व सांस्कृतिक विकासासाठीं झटणारी आणि स्त्रीत्वाच्या अनेक पैलूंच्या तेजानें चमकणारी लेनिनग्रादची अशी ही महिला व तिचे मला झालेलें ओझरतें असें हें दर्शन.

—

११. “ आप उदास क्यों ? ”

हा प्रश्न बारान्निकोव यांनीं मला ५० वेळां विचारला असेल. मी खरो-खरीच उदास भासत होतो कीं काय कुणास ठाऊक ! कधीं कधीं ते खरेंहि असेल. एक तर हेमंत ऋतूतील लेनिनग्रादची थंडी कांहीं साधीसुधी नव्हे. २० ते ३० अंश तपमानांत वावरणाऱ्या माझ्यासारख्या भारतीयाला ० ते ४ अंश हें तपमान तापदायकच. त्यामुळें बऱ्याच वेळां सुस्ती वाटायची. त्यामुळें चेहरा उदास दिसणें साहजिक होतें. मीं गमतीनें एकदा उत्तर दिलें, “ मी आहे वसंत. मला हेमंत ऋतूंत बोलावल्यानें मला बरें वाटत नाही. म्हणून माझा चेहरा उदास दिसत असेल.” माझें उत्तर सोडा परंतु खरोखरीच हेमंत-ऋतूंत लेनिनग्रादसारख्या अति उत्तरेच्या शहरीं माझ्यासारख्यानें सफरीस येणें ही विचार करण्यासारखी गोष्ट होती. तुम्हा-आम्हांला उन्हाळ्याचें इतकेंसें कौतुक वाटायचें कांहींच कारण नाही. उलट हिमवर्षाव, बर्फाच्छादित भूमि पाहावयास मिळणार ही उत्सुकता वाटणें हें स्वाभाविक होतें, म्हणूनच महाराष्ट्र-लेनिनग्राद सांस्कृतिक कराराच्या प्राथमिक चर्चेसाठीं मला जावें लागणार असें समजल्यावर मला बरें वाटलें.

शिवाय ७ नोव्हेंबरच्या क्रांतिदिनाची पर्वणी-ती पुढें थोडीच ढकलणार ! वसंत ऋतूतील लेनिनग्राद फारच सुरेख असतें असें म्हणतात. कारंज्यांचीं मौज, रम्य उपवनें, मध्यरात्रींचा सूर्य या सान्या गोष्टी पाहायला मिळतात. परंतु क्रांतिदिन वसंतांत येत नसतो. म्हणून आलेल्या सुयोगाचें स्वागत मीं मनांत केलें होतें. हिंदुकुश व काराकोरमचीं हिमाच्छादित शिखरें मीं पाहिलीं व मला धन्य वाटलें. सोविएत भूमीवर ढगांचे घनदाट थर व धुक्याचें दाट पटल मीं पाहिलें. मॉस्कोच्या विमानतळावर आमचें विमान उतरलें तों भोंवतालची सारी सृष्टि हिमघवल आवरणांत झांकलेली मला दिसली. तेव्हां सफरीच्या उद्देशांपैकीं एक लहानसा उद्देश सफल झाला असें मला वाटलें. परंतु प्रत्यक्ष हिमवर्षाव होत नव्हता. तो आदल्याच दिवशीं खूप होऊन गेला होता. बर्फ वृक्षाच्या राई पांढऱ्या शुभ्र दिसत होत्या. जाड लोंकरीचे कपडे

असूनहि गारठा जाणवत होता. पण भुरूं भुरूं पडणारें हिम मला हवें होतें. पुढील १०-१२ दिवसांत केव्हां तरी योग येईल असें मीं मनाचें समाधान केलें.

परंतु हिमवर्षावानें मला चकवायचें ठरवलें असावें. त्या पहिल्या दिवशीं रात्रीं माँस्कोंत पाऊस होता. रस्ते अतिशय बुळबुळीत झाले होते. त्यावरून पळत पळत गाडी गांठतांना माझे कोण हाल ? गाडीच्या छोट्या केबिन-मध्ये मी शिरलों तों गोंवळून गेलों. नेहमींचा तिसऱ्या वर्गाचा मी प्रवासी तो थाट पाहून न भांवावलों तरच नवल ? थोड्याच वेळांत मला झोंप लागली. पहांटें उठून पाहतों तों वाहेर हिमवर्षाव चालू होता. नजर पोहोंचेल तेथपर्यंतची जमीन पांढरीशुभ्र दिसत होती. परंतु हिमवर्षाव वाहेर तर मी गाडींत. वाटेंत कोणत्या स्टेशनवर गाडी थांबायचीहि नव्हती. नाहीं तर जरा उतरलों असतों. ८॥ वाजतां लेनिनग्राद आलें. पाहतो तों तेथें बर्फ नाहीं कीं हिमवर्षाव नाहीं. पुढील १० दिवसांत एकदांहि तो योग आला नाहीं. शून्य अंश तपमान होतें, कधीं पावसाची बुरबुर होती, कधीं झोंबणारें वारें होतें, परंतु पडणारे हिम मात्र नाहीं. या दहा दिवसांत माँस्कोला ४ वेळां हिमवर्षाव झाला असें ऐकलें. परंतु मला काय त्याचें ? मी लेनिनग्रादला तर हिमवर्षाव माँस्कोला.

हेमंत ऋतूची हवा मात्र चाखली. हातमोजे नसल्यास बोटें कशीं काकडतात याचा अनुभव आला. उघड्या हातानें कॅमेऱ्याचा शटरदेखील दावतां येत नाहीं. तरीहि फिन्लंड स्टेशनावर आइस्क्रीम खाणारीं मुलें मीं पाहिलीं. युरोपांतून रशियन हिवाळा चाखण्यास प्रवाशांच्या झुंडी येत असतात त्या मीं पाहिल्या. पोलादी पडदा हटवला गेला आहे. उरला असला तर इतर सरकारांच्या परवान्यांचा. त्यामुळें हजारों प्रवासी येतात, आपल्या डोळ्यांनीं बर्फ पाहतात, थंडीचा कडाका अनुभवतात. सामान्य सोविएत नागरिक शांततेसाठीं आसुसलेला आहे, युद्धाच्या नुसत्या उल्लेखानेंहि तो शहारतो हें नमूद करून हे प्रवासी मायदेशीं निघून जातात.

असो. अखेरीस जाण्याचा दिवस जवळ येत चालला. मी पुष्किन गांवीं गेलों, त्या वेळीं जमिनीवर पांढुरका थर जमलेला दिसला, दोन-तीन तलाव गोठलेले पाहिले. त्यांवर गुटगुटीत लहान मुलें घसरण्याचा खेळ खेळत अस-

लेलीं पाहिलीं. परंतु हिम कांहीं पडलें नाहीं. अखेरीस मी माँस्कोला आलों. माँस्कोंत हिमवर्षाव होऊन गेला होता. रस्त्यांवर बर्फाचा खच होता. कायम आर्थिक प्रदर्शनास मीं भेट दिली तेव्हां बर्फ तुडवीत चाललों. १४, १५, १६ नोव्हेंबर या तिन्ही दिवशीं थोडा थोडा पाऊस पडला. पहिल्या दिवशीं धुकें इतकें दाट होतें कीं, माँस्को विद्यापीठाचा कळस मी जवळ जाऊनहि पाहूं शकलों नाहीं. धुक्याचें व बर्फाच्छादित सृष्टीचें दृश्य मीं नजरेंत सांठवलें. रस्त्याच्या मधल्या पट्ट्यावर बर्फाचे ढीग केलेले दिसत होते. हेमंतांतदेखील पोहणारे शौकीन पाहून मला अचंबा वाटला. लेनिनटेकडीवर उभे असतां टेकडीच्या समोरच गरम वाफा निघत असलेल्या एका तलावांत पोहत असलेली मंडळी वाटाड्यानें मला दाखवलीं. हें सारें पाहिलें, परंतु—

अखेरीस माझा मुक्काम १७ तारखेस हलणार असें ठरलें. त्या दिवसांतहि हिमवर्षावाचें चिन्ह दिसेना. मी उदास झालों. नशिवानें आमचें विमान धुक्यामुळें त्या दिवशीं येणार नव्हतें असें समजलें म्हणून मी वाटाड्याबरोबर जरा बाहेर पडलों. आधीं पाऊस बुरबुरत होता. परंतु सायंकाळीं ७॥ च्या सुमारास एकदम थंड वान्याची वावटळ आली. कोट व टोपी सावरीत आम्हीं जरा आडोशास उभे राहिलों. इतक्यांत हिमाची मुरभूर सुरू झाली. मी लगेच रस्त्यावर आलों व चालू लागलों. कांहीं मिनिटेंच हिम पडत असलेलें मला दिसलें. कोटावर व टोपीवर हिमतुषार पडले. याबद्दल कुणाचे आभार मानावे कुणास ठाऊक. विमान त्या दिवशीं येऊं न देणाऱ्या धुक्याचे कीं माझा पाहुणचार करणाऱ्या यजमानांचे ? हिमवर्षावानें मी खूष झालेलों पाहून माझा दुमाण्या म्हणाला, “लेनिनग्रादचे लोक जे तुम्हांस देऊं शकले नाहींत तें आम्हीं माँस्कोंत तुम्हांस दिलें. आतांपावेतो तुम्ही उदास दिसत होतां आतां कसे हंसतां आहांत !”

“ १२. मला कुठं इतकं - एवढं येतंय ”

किंचित् अडखळत परंतु स्पष्ट उच्चारलेले हे मराठी उद्गार मीं ऐकले लेनिनग्राद विद्यापीठांत. ते उद्गार बाहेर पडले प्राध्यापिका कात्येनिना यांच्या तोंडून. जितकें अस्सल मराठी तितकेंच विनयाचें निदर्शक. कात्येनिना-बाईचा मराठीचा गाढ व्यासंग जसा हे शब्द दाखवतात, तसेंच स्वतःबद्दलच्या अवास्तव अभिमानाचा अभावहि त्यावरून दिसतो.

प्रा. कात्येनिनांना महाराष्ट्रांत आतां वन्याच ठिकाणीं ओळखतात. जानेवारी १९६७ मध्ये त्या येथें दौन्यासाठीं आल्या होत्या. त्यांच्या दौन्याबद्दल मला अभिमान वाटतो. कारण त्यांच्या महाराष्ट्र-दौन्यास माझा आग्रह थोडासा कारणीभूत होता. मराठी भाषा शिकण्याची लेनिनग्रादच्या कांहीं लोकांना हौस आहे हें प्रा. कात्येनिनांच्या दौन्यामुळें महाराष्ट्राला समजलें. भारत-सोविएत स्नेह दृढ होण्यास मदत झाली. प्रा. कात्येनिनांना मराठीच्या एक गाढ व्यासंगी विद्यार्थिनी व प्राध्यापिका, मराठी व्याकरणाची रशियन ग्रंथकर्त्री म्हणून आतां आम्ही ओळखतो.

वरील उद्गार हे केवळ कात्येनिनाबाईंच्याच नव्हे तर साऱ्या लेनिनग्राद शहराच्या विद्याव्यासंगाचे निर्देशक असे मला वाटतात. दूषित ग्रह धेऊन गेलेल्या परदेशी प्रवाशांनीं हि रशियन लोक दांडगे वाचक असल्याचें मान्य केलें आहे. त्यांत लेनिनग्राद हें शहर विद्येचें एक पुरातन माहेरघर मानलें जातें. लेमोनोसोवची व पुष्किनची ही नगरी होय. लेमोनोसोवनें रसायन-शास्त्रावर व पुष्किननें जागतिक साहित्यावर एक कायमचा ठसा उमटवून ठेवला आहे. पुष्किनचीं येथें अनेक स्मारकें आहेत. पुष्किनच्या नांवाची नाट्यसंस्था आहे.

आणि लेमोनोसोवचें नांव तर विद्यापीठच धारण करतें. शेद्रिन ग्रंथालय, विज्ञानपीठ, आशियाई भाषापीठ हे या नगरीचे, या विद्येच्या आगराचे कांहीं ठळक विशेष आहेत.

यांपैकीं आशियाई भाषापीठांत मी गेलों होतो. एका चष्मा लावलेल्या

वयस्कर व्यक्तीने ' सुस्वागतम् ' म्हणून माझे स्वागत केलें, व आपल्या मागो-
 माग त्यांनीं मला आंत नेलें. त्यांनीं स्वतःचें नांव श्री. कल्यानोव असें सांगून
 एका मुलीचा मला परिचय करून दिला. " या येथें काय करतात ? " मीं
 विचारलें. " सध्यां महाभारताच्या युद्धकांडाचा मी रशियन अनुवाद करीत
 आहे असें त्या मुलीनें उत्तर दिलें. दुसरी एक तरुणी गुजराथीचें अध्ययन करीत
 होती. तिनें गुजराथी भाषातज्ज्ञांशीं संपर्क जोडण्याची इच्छा व्यक्त करून
 मजजवळ आपलें नांव व पत्ता दिला. पलीकडे वसलेले श्री. कुइनेत्सोव
 माझ्याशीं हिंदींत बोलूं लागेल. ते म्हणाले, " आशियाई व विशेषतः भारतीय
 भाषांचें अध्ययन, संशोधन व रशियनमध्ये अनुवाद हीं कामें आमच्या
 पीठांत चालतात. " श्री. कल्यानोव हे येथील संस्कृतचे पंडित. त्यांनीं मला
 प्राचीन हस्तलिखितांचा संग्रह दाखवला. महाभारताच्या अनेक पर्वांचे
 भाषांतर येथे श्री. कल्यानोव यांच्या देखरेखीखालीं झालें आहे. त्यांच्या
 जवळ अनेक दुर्मिळ संस्कृत पोथ्या हस्तलिखितांच्या स्वरूपांत मीं पाहिल्या.
 उर्दू, चिनी, अरेविक, फारशी, पाली, अर्धमागधी यांतीलहि जुने दुर्मिळ ग्रंथ
 किंवा फोटोस्टाट्स् एका काचेच्या लांबच्या लांब कपाटांत दिसले. लेनिन-
 ग्रादच्या व्यासंगाचा हा पुरावा पाहून समाधान वाटलें. व तेथील मंडळींबद्दल
 माझ्या मनांत विशेष जिव्हाळा उत्पन्न झाला. आम्हींदेखील त्यांच्या भाषांचें
 अध्ययन व आमच्या भाषांचें संशोधन अधिक जोमानें केलें पाहिजे असें माझ्या
 मनांत आलें. तेथून मी निघालों तेव्हां " शुभास्ते पन्थानः " या शब्दांत
 श्री. कल्यानोव यांनीं मला निरोप दिला.

शेद्रीन सरकारी ग्रंथालयास भेट मला मेजवानीसारखी वाटली. ग्रंथ-
 पालानें पुस्तकांनीं भरलेल्या कपाटांच्या रांगाच्या रांगा मला दाखवल्या. त्यांत
 मराठी पुस्तकांचा छोटासा संग्रहदेखील आहे. मराठी ग्रंथालयाशीं आम्हांस
 परिचय वाढवावयाचा आहे असें ग्रंथपाल म्हणाले. एक कोटी नव्वद लक्ष
 विविध शीर्षकें असलेलीं पुस्तकें येथें आहेत. परंतु हें या ग्रंथालयाचें खरें
 वैशिष्ट्य नाही. याचे सतत वाचणारे तीन लाख सभासद आहेत. प्रतिवर्षीं
 ५० लाख पुस्तकें येथील वाचक वाचतात ही खरी कौतुकाची गोष्ट आहे.
 ग्रंथालये ही आधुनिक शहरांचीं भूषणें खरीं. परंतु केवळ ग्रंथांचें अस्तित्व
 कांहीं अभिमानास्पद नाही. ते ग्रंथ वाचले जातात, तें नगर ग्रंथांची खरी कदर

करते हैं खरें गौरवास्पद. त्यांतूनच या नगरीची विद्वत्ता प्रतीत होते.

या ग्रंथालयाच्या अनेक प्रशस्त दालनांमध्ये वाचकांसाठी शेंकडों खुर्च्या व मेजे मांडलेली आहेत. आम्ही गोलों त्या वेळीं एकहि खुर्ची रिकामी नव्हती ' न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ' या भावनेनेच जणू सारे वाचनांत मग्न होते. एका खोलींत शिरतांच मी बारान्निकोवना हळू आवाजांत कांहीं विचारलें. शेजारच्या खुर्चीवरील तरुणानें जराशा त्रासिक मुद्रेनें वर पाहिलें. मी समजलों व गप्प झालों.

सर्व मजल्यांवर हेंच वाचनमग्नतेचें दृश्य होतें. विज्ञान, तंत्रज्ञान, साहित्य असे विविध विभाग पाडले गेले आहेत. त्या त्या विषयांचे रसिक व जिज्ञासू अध्ययनांत गर्क होते. इतिहास विभागांतील १०।१२ खुर्च्यांवर वयस्कर मंडळी बसलेली होती. विज्ञान-विभागांत पुस्तकें मागणाऱ्या तरुणांची गर्दी दिसली. कुणी आवाज मात्र करीत नव्हतें. ग्रंथालयाचें व वाचनालयाचें हें दृश्य मला मनोज्ञ वाटलें. सोविएत संघाच्या प्रगतीचें हें रहस्य आहे असें माझ्या मनांत आलें. शिवाय ' ग्रंथांची निवडहि आम्ही चोखंदळपणें करतो ' असें ग्रंथपाल म्हणाले. रहस्यमाला, हेरकथा किंवा अश्लील टाकाऊ, गुन्हेगारीस प्रवृत्त करणाऱ्या परदेशी ग्रंथांस येथें वाव नाही व सोविएत संघांत तसल्या ग्रंथांचें प्रकाशनच होत नाही. ' ते पुढें म्हणाले, " आमचें ग्रंथालय हें लेनिनग्राद शहरास अपुरें पडतें. शहरांत याव्यतिरिक्त ४०० हून जास्त ग्रंथालये आहेत. "

सर्वांत अधिक स्मरणांत राहण्यासारखा प्रसंग मीं लेनिनग्राद विद्यापीठाला दिलेल्या भेटीचा. जणू कांहीं कोणी विद्वान् अतिथि आल्याप्रमाणें सारे भारतीय भाषांचे तज्ज्ञ विद्यापीठाच्या भारतीय विभागांत मला भेटण्यासाठीं उपस्थित झाले. बंगालीच्या तज्ज्ञ नोव्हिकोवा, मराठीच्या क्रस्मोदेवस्काया व कात्येनिना, भारतीय इतिहासाचे तज्ज्ञ श्री. पतचेंको वगैरे मंडळींशीं मीं तासभर गप्पा मारल्या. हिंदीच्या अध्यापनावद्दल व उच्चारांवद्दल मीं आपलें स्पष्ट मत मांडले. तें सर्वांनींच मान्य केलें. येथें भारतीय भाषांचें अध्यापन चालतें व संस्कृतवर विशेष भर असतो असें समजलें. येथील बहुतेक अध्यापक व्यासंगी व विनयी असे वाटले. टागोरसाहित्यावर अधिकारवाणीनें प्रा. नोव्हिकोवांनीं लिखाण केलेलें आहे. श्रीमती कात्येनिनांची मराठी

भाषा व व्याकरण यांवर पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं आहेत. या मंडळींच्या सान्नि-
 ध्यांत कांहीं वेळ मला व्यतीत करतां आला हा केवढा सुयोग. त्यामुळेंच या
 विद्येच्या आगराबद्दल अधिक आदर व जवळिकीची भावना मनांत घेऊन मी
 परतलों. प्रा. अवरोनिन नांवाच्या वनस्पतिशास्त्रज्ञांनीं येथील वनस्पतिउद्यान
 मला दाखविलें. त्यांची विनयशील वयोवृद्ध मूर्ति, विस्मयांत टाकणारे असे
 त्यांच्या उद्यानांतील भारतीय माड, केळी, आणि वैचित्र्यपूर्ण विविध निवडुंग,
 शिवाय भारतीय वनस्पतिशास्त्रज्ञांशीं संपर्क वाढविण्याचीं त्यांची कळकळ
 माझ्या चांगलीच स्मरणांत राहिल. “ मला कुठं एवढं येतंय ? ” असें म्हण-
 णान्या या मंडळींना खूप येतंय व अजून खूप शिकण्याची त्यांची मनीषा
 आहे. त्यांची ‘ विद्या विनयेन शोभते ’ येवढेंच.

—

“ मला कुठं एवढं — इतकं येतंय ”

हे. ले. ...४

१३. चला बाजारांत—

परदेशांत बाजारहाट करणें जरा कठीणच. माझ्यासारख्या प्रवाशास ३ पौंड म्हणजे ६३ रुपयांचें परकी चलन मिळतें असा गरीब प्रवासी बाजारहाट ती केवढी करणार ? परदेशांतून ८०० रु. चा माल आणण्याची प्रवाशास परवानगी असते. ६३ रुपयांत ८०० रु. चा माल कसा खरेदी करायचा देव जाणे ! किंवा मंत्री जाणे ! ७३७ रु. ची उरलेली रक्कम कशी उभी करायची ती हातचलाखी ठाऊक नसल्यानें लेनिनग्रादमध्ये माझी बाजारहाट आपली यथातथाच. खरेदीपेक्षां चौकशा जास्त व चौकशांपेक्षां निरीक्षणच जास्त. बघायचें दोन्ही. वस्तु व माणसें.

इथला सारा व्यापार सरकारी. प्रचंड डिपार्टमेंटल स्टोअर्स नगराच्या विविध भागांत वसलेले आहेत. मी व बारान्निकोव फावल्या वेळांत दुकानांतून फिरत असूं. क्वचित कांहीं दुकानें सोडलीं तर बाकी विक्रेत्या बहुसंख्य स्त्रियाच असायच्या. संध्याकाळीं तर गर्दी इतकी बेसुमार कीं, २५ पावलें जाण्यास अर्धा तास लागावा. जणूं कांहीं सारें लेनिनग्राद शहर सायंकाळीं दुकानांत लोटलेलें असतें. फळांचीं, खाद्य पदार्थांचीं दुकानें रस्तोरस्तीं दिसत. आकर्षक रीतींनीं दुकानांच्या कांचांच्या आंत फळांचे घोस दिसत. खाद्यपदार्थ विकत घेणारांची, विशेषतः स्त्रियांची गर्दी दुकानांतून दिसायची. मी अर्थात तिकडे वळलोंच नाहीं फारसा. एकदा पेय (फळांचा रस फक्त) पिण्यास एका दुकानांत शिरलों. एक पेला पेय पिऊन येण्यास २० मिनिटें लागलीं.

लेनिनग्रादच्या सोविएत-भारत सांस्कृतिक संधानें भेट म्हणून वस्तु विकत घेण्याकरितां श्री. बारान्निकोव यांजकडे कांहीं पैसे दिले. ६३ रुपयेवाल्या यात्रेकरूच्या, नव्हे त्याच्या मार्गदर्शकाच्या खिशांत जरा पैसे खुळखुळूं लागले. बाजारहाटीला सुरुवात झाली. फोटोग्राफीच्या साहित्याचीं वरींच दुकानें पालथीं घातलीं व कांहीं छोटें छोटें साहित्य आम्हीं खरेदी केलें. फोटोचें साहित्य येथें स्वस्त आहे. त्याशिवाय मुलांसाठीं कांहीं खेळणीं घेतलीं. खेळण्यांच्या दुकानांत खेळण्यांचे खच होते. लहान मुलें पाय उंच करून सारखीं

पाहत येथे उभी राहत. खरेदी झाल्यावर आईबापांना त्यांना तेथून ओढून न्यावे लागे. खेळण्यांमधील विविधता व मुलांच्या बुद्धीला त्यांमधून मिळणारे आव्हान नमूद करण्यासारखे होते. उंच उडवावयाचे अग्निबाण, विविध मेकॅनो, अंतराळयाने, विमाने, बाहुल्या यांजकडे मीदेखील पाहत राहिलो. पुस्तकांच्या दुकानांतून मुलांसाठी चित्रांची व गोष्टींची असंख्य पुस्तके दिसलीं. बालसाहित्य निर्मितींत व बाल-मानसशास्त्राच्या विकासांत सोविएत संघ सर्वांत पुढे आहे. पुस्तके व खेळणी हीं मावी पिढीच्या जोपासनेचीं उत्तम साधने ठरलीं आहेत.

एका दुकानांत एका कातडी बॅगवर ४ रूबल किंमत लावलेली होती. मी म्हणालो, “ फार किंमत वाटते. ” त्यावर मला विक्रेतीने सांगितले की, ‘ सोव्हिएत संघांत कुठंही गेलं तरी हीच किंमत पडेल. ’ मग मी ती बॅग बघण्यास मागितली. तेव्हा विक्रेतीने ती उघडून दाखविली. ‘ चामड्याची आहे की फायबरची ? ’ यावर ती म्हणाली, ‘ संपूर्ण चामड्याची. ’ अवास्तव स्तुति करायची गरज तिला वाटली नाही. आम्हांला आमच्या दुकानांतून असा अनुभव येत नाही. याचें कारण आमची दुकानदारी खाजगी नफ्यासाठी चालते. गिन्हाइकाची खुशामत व मालाची खरी खोटी स्तुति हें आमच्या दुकानदारीचें तंत्र आहे. परंतु तिथे तें तसें नाही. बॅग दाखवून झाल्यावर विक्रेतीने ती शो-केसमध्ये ठेवली व आंतल्या खणांतून तसलीच दुसरी काढून तिने तपासून पाहिली व ती वाघूं लागली. आम्ही कॅशियरकडून पैसे भरून पावती घेतली व बॅग घेऊन निघालो. कॅशियरसमोर प्रचंड लांबीची रांग होती. कारण किमान १०० ते १२५ रूबल म्हणजेच ८२५ ते १०५० रुपये पगार असलेला सोव्हिएत नागरिक अधिक चांगल्या राहणीसाठी आसुसलेला आहे. जीवन सुलभ व मनोरंजक करणाऱ्या, तसेंच कलासक्त मनाचें समाधान करणाऱ्या वस्तु बाजारांत आल्या की हा नागरिक त्यांवर तुटून पडतो. टेलिव्हिजन, रेडिओ, फर्निचर, सुलभ पाकसाहित्य, क्रीडासाहित्य इत्यादींवर गिन्हाइकांची झडप असते. वस्तु बाजारांत येतात व नाहींशा होतात. पुन्हां केव्हा येतील तें सांगतां यायचें नाही म्हणून सदा पिशवी हातांत घेऊन सोव्हिएत गिन्हाईक फिरत असतो. त्यामुळेच दुकानांतून गिन्हाइकांची सारखी रीघ लागलेली दिसते.

चैनीच्या व आयात केलेल्या वस्तु विशेष महाग दिसल्या. बूट, आयात कापड व लोंकर यांचे भाव फार. अर्थात ते मला माझ्या मिळकतीच्या मानानें भयंकर वाटतात. उदाहरणार्थ, १२ रूबलचा स्त्रियांचा नक्षीदार सॅण्डल म्हणजे १०० रु. चा झाला. परंतु विकत घेणाऱ्याची मिळकत २०० रूबल म्हणजे १६५० रुपये तर त्यावर विचार करणारे आपण २०० ते ४०० रुपये मिळकतीशीं तुलना करतो. अर्थात पाव, लोणी, मांस या अत्यावश्यक वस्तु वऱ्याच स्वस्त व मुबलक आहेत.

मी बाजारहाट करतांना या सान्या चौकशा करीत होतो. परंतु त्या श्री. बारान्निकोव यांच्या द्वारा. हीच तर माझी मोठी अडचण होती. रशियन येत असतें तर याच्या दुप्पट चौकशा करून झाल्या असत्या. परदेशीं जाणाऱ्या प्रत्येक माणसानें त्या देशाची भाषा शिकल्याशिवाय जाऊंच नये. कारण सफरीची अर्धी मीज कमी होते. त्या देशांच्या लोकांशीं मोकळेपणानें बोलतां येत नाहीं. शिवाय अनंत अडचणी येतात. माझीच एकदां मोठी गंमत झाली. माँस्कोच्या 'उक्राइना' हॉटेलमधून मी १७ तारखेला भारताकडे निघण्याच्या तयारींत होतो. आमची गार्ड १७ व्या मजल्यावर उतरली होती व मी होतो ८ व्या मजल्यावर. विमान रात्रीं येईल अशी अपेक्षा होती. गार्डची वाट पाहिली तर गोंधळ होईल म्हणून खोलीला कुलूप लावून सामान घेऊन मी मजल्यावरील व्यवस्थापिकेच्या मेजाजवळ आलों. मापेची मित माझ्यासमोर उभी राहिली. "इंदिस्की-देलिगात्सी-नी पनिमायु पुरूस्की" (भारतीय प्रतिनिधि - रशियन येत नाहीं मला) या पलीकडे व पसीबा, पझालिस्ता (आभारी आहे, कृपया) या शब्दांपलीकडे माझें रशियन भाषेचें ज्ञान गेलेलें नव्हतें. सामान खालीं पाठवावयाचें आहे, रात्रीचें विमान आहे असें हातवारे व खाणाखुणा करून सांगायचा प्रयत्न केला. पण कांहीं जमेना. २।३ परिचारिका जमा झाल्या. त्यांनाहि कांहीं कळेना. पलीकडे दूरचित्रवाणीचा कार्यक्रम पाहत कांहीं मंडळी बसली होती. त्यांच्यापैकीं १।२ लोकांना फ्रेंच येत होतें. पण इंग्लिश कुणालाच येईना. वऱ्याच वेळानें व्यवस्थापिकेच्या लक्षांत आलें आणि तेंहि मीं पुन्हां हातवारे करून समल्योत (विमान) हा शब्द उच्चारल्यावर मग माझी सुटका झाली. असो. तेव्हां त्या त्या देशाची भाषा येणें अत्यावश्यक आहे.

बाजारहाट करतांना खिशांत अधिक पैसे असते तर बरें झालें असतें. ४।१० वस्तु स्मृति म्हणून आणल्या असत्या. कांहीं मित्रांना माझ्या दौऱ्याच्या स्मृति आणि मदतनिसांना व सहकान्यांना त्यांच्या ऋणाची अल्पशी परत-फेड देऊं शकलों असतों. एकच गोष्ट शेवटी सांगतों कीं, सोव्हिएत संघांत बाजारहाट करायला वस्तूंची माहिती हवी. परंतु वस्तादपणा नसला तरी चालतो.

→

१४. ' वोदका नहीं उदक '

ही वारान्निकोव यांची मद्यपानाचा आग्रह करण्याची रीत. ते संस्कृत जाणतात. भारतांत ते राहून गेले आहेत. त्यांचे वडील एक हिंदीचे मान्यवर विद्वान होते. त्यांना भारतांतील हिंदी भाषिकदेखील जाणतात. त्यांनीं हिंदी अध्ययनास फार वर्षांपूर्वी रशियांत प्रथम सुरुवात केली. त्यांचे हे चिरंजीव प्योत्र अलक्सेमे-विच् (सोविएत संघांत अशीच हांक मारायची पद्धत आहे) हे हिंदीचे एक उत्तम जाणकार आहेत. भारतांत ते १॥ वर्ष होते. हिंदी रीतिरिवाज ते उत्तम जाणतात. त्यामुळे व त्यांच्या स्पष्ट हिंदी उच्चारांमुळे भारतीय प्रवाशांचे ते कुशल मार्गदर्शक आहेत. ठेंगणीशी मूर्ति व किंचितशी मंगोलियन चर्या अशी ही व्यक्ति म्हणजे कार्यशक्तीचा एक प्रचंड स्रोत आहे. लेनिन-ग्रादचा कानाकोपरा ते जाणतात. कुठल्याहि गर्दीत त्यांचे परिचित व स्नेही त्यांना भेटत असतात. पौर्वत्य भाषापीठांत त्यांची नोकरी आहे. सोविएत-भारत सांस्कृतिक संघाच्या लेनिनग्राद शाखेचे ते कार्यवाह आहेत. ' नहीं के बराबर ' हा त्यांचा आवडता वाक्प्रचार आहे. पेल्यांत थोडीशी दारू ओतून ते म्हणतात, ' ये तो नहीं के बराबर है ' (जवळजवळ नाहीच) असे हे गोष्टिवेल्हाळ, जागृत विनोदबुद्धीचे व थोडेसे विचित्र (मीं ग्रीष्मप्रासादा-समोर त्यांचें छायाचित्र घेतलें तेव्हां पठुघानें डोळेच मिटून घेतले) असे वारान्निकोव तासाभरांतच माझे परम स्नेही झाले. ते म्हणाले, " भारतियांना मी मद्यपानाचा आग्रह करीत नाहीं."

परंतु ६ नोव्हेंबरसारख्या सुटीच्या रात्रीं भारतीय रिवाजांना मुरड घालून मी सोविएत रिवाजाप्रमाणें आनंदोत्सव साजरा करावा म्हणून थोडें मद्य घ्यावें असा त्यांनीं मला आग्रह सुरू केला. मला ते म्हणाले, " वोदका नहीं उदक है । उससे क्या होगा ? " परंतु उदकपानानें डोळे तराळलेली गालीना पेत्रोवना माझ्यासमोर असल्यानें मी पिण्याच्या भरीस पडलों नाहीं. गालीनाच्या लग्नाचा आज वर्षदिन होता. ती मला नृत्याचा आग्रह करूं लागली. अतिशय आनंदांत होती ती. नृत्य करायचें म्हणजे माझ्यावर मोठीच आफत

आली. सराव नसल्याची व अगदींच अनभिज्ञ असल्याची सबब मी सांगितली. पहिल्या वेळीं तरी माझी सुटका झाली. परंतु गालीना ' लूळू, राजकपूर लूळू ' (फार आवडतो मला) असें सारखें बडबडत होती. दारूच्या नशेंत ती मलाच राजकपूर समजत होती कीं राजकपूर म्हणजे भारताची एक ओळख म्हणून वरील वाक्य ती बोलत होती तें मला समजेना. पहिला समज खरा असेल अशा संशयानें मी जरासा घाबरलोंच. दुसऱ्या नृत्याच्या आधीं तिनें आपलें ' बॉलपेन ' मला भेट म्हणून दिलें व ' भारत-सोविएत स्नेहाचें प्रतीक समजा हें ' असें ती म्हणाली. ती सारखी बडबडतच होती. तिच्या पतीला (लिओनिद् इसाकोविचला) संकोचल्यासारखें झालें होतें. तथापि गालीनानें आपल्या जागेवरून उठून मला नृत्यासाठीं ओढूनच नेलें. बारान्त्रिकोव यांचें उत्तेजन होतेंच. त्यांच्या मते सोविएत रिवाजास थोडा मान देणें आवश्यक होतें. नाइलाजानें मी कांहीं मिनिटें कशीं बशीं पावलें टाकलीं व खुर्चीवर येऊन आदळलों. इकडे लिओनिद्नें बारान्त्रिकोवजवळ पत्नीच्या वतीनें क्षमा मागितली होती. ' ती अजून पोरकट आहे, तिला मद्य थोडें चढलें आहे, लग्नवर्षदिनाच्या बेहोशींत ती आहे, तिचें वागणें मनावर घेऊं नका ' वगैरे वगैरे. हा गालीनाच्या नशेंतील अवतार पाहून मी विचारमग्न झालों. परंतु तिसऱ्या दिवशीं तीच गालीना रडलीव येथील लेनिनस्मारकास भेट देण्यास आली त्या वेळचा तिचा शालीन अवतार पाहिला तेव्हां बरें वाटलें. लेनिनच्या भूमिगत काळांतील झोपडीजवळ आम्ही उभे असतां गालीनाची बडबड अगदी बंद होती. लेनिनच्या स्मृतींचा संग्रह पाहण्यांत मी गर्क असतांना गालीना मला भेट देण्यासाठीं पुस्तकें खरेदी करित होती. रडलीव खेड्यांत ज्या कामगाराच्या घरांत लेनिन राहिला त्याच्यासमोर बारान्त्रिकोवनीं आमचें छायाचित्र घेतलें त्या वेळीं ' कालचीच ही गालीना आहे काय ? ' असा माझ्या मनास संभ्रम पडला. बारान्त्रिकोवना तिनें विचारून घेतलें. " भारतीय प्रतिनिधीचा माझ्याबद्दल कांहीं गैरसमज तर झाला नाही ना ? "

७ नोव्हेंबरच्या रात्रीं पुन्हां उदकपानाचा आग्रह झाला. त्या दिवशीं एंजीनियर स्लावा व त्यांची पत्नी लुसिया हे आमचे पाहुणे होते. एंजीनियर स्लावा हे पन्नाशीजवळ आलेले गृहस्थ आहेत. त्यांच्याशीं माझी खूप चर्चा

झाली. सद्यःस्थितीवद्दल मीं त्यांना प्रश्न विचारले. सांस्कृतिक विकासावद्दल, आधुनिक केशभूषा, वेषभूषा व जाझ संगीत या प्रश्नांवर आम्ही मोकळेपणानें बोललों. पोलादी पडदा नाहीसा झाल्याचें त्यांनीं हंसत हंसत सांगितलें. क्रुश्चोवनीं या कामाला उत्तम हातभार लावला हेंहि त्यांनीं मान्य केलें. अजून सोविएत संघांत असलेल्या उणिवांची त्यांना जाणीव दिसली, इतक्यांत लुसियाची (त्यांच्या पत्नीची) एक नखरेल तरुण मैत्रीण आली. तिच्याशीं मैत्री राखण्यावद्दल पतिपत्नींत वाद झाला. तो मला वाराञ्चिकोवनीं अनुवादित करून सांगितला. पुढें पुढें करणाऱ्या या बाईशीं मैत्री ठेवण्यास स्लावाचा विरोध होता. लुसियास तो पसंत नव्हता. मला एखाद्या भारतीय सुशिक्षित जोडप्याची हुज्जत चालल्यासारखें वाटलें.

मग स्लावांनीं मला जेवणाचें आमंत्रण दिलें. मीं तें आभारपूर्वक स्वीकारलें. परंतु ठरीव कार्यक्रमांच्या गडबडींत त्या आमंत्रणास मला मान देतां आला नाहीं, म्हणून वाईट वाटतें. सोविएत माणसाचें घर कसें असतें हें पाहण्याची एक संधि हुकली. तसेंच थोडेंसें उदकपान करावें लागलें असतें तेंहि राहिलें.

तथापि प्राध्यापक वालिन यांच्या घरास मीं भेट दिली. सायंकाळची मेजवानी व किंचित् उदकपान असा कार्यक्रम झाला. सोविएत घराचे आणखीहि दोन नमुने पाहिले. ते छान होते, तथापि सोविएत कुटुंबासमवेत राहणें आवश्यक आहे असें मला वाटतें. तशी भारतीय प्रतिनिधींची सोय झाली तर सोविएत माणसें व संसार अधिक जवळून पाहावयास मिळतील.

असो. एंजीनियर स्लावांच्या आग्रहाखातर ७ नोव्हेंबरच्या त्या रात्रींहि मीं थोडें उदकपान केलें. परंतु तेंहि केवळ रिवाजाखातर. कारण, वोदका पिऊन अंगावर दुसऱ्या दिवशी पुरळ येतो - कुणाकुणाच्या, अशी धोक्याची सूचना मला एका मित्रानें दिलेली होती. शिवाय उदकपान हें केवळ औपचारिक खरें महत्त्व त्या वेळीं झालेल्या दिलखुलास चर्चेला. या चर्चेमधून हें समजलें कीं, सोविएत संघातील मानव अनेक संघर्षांतून तावून सुलाखून निघाला आहे. तो साम्यवादाकडे जागृतपणें वाटचाल करीत आहे. आणि शांततेची त्याला खरीखुरी तळमळ लागलेली आहे. हें सारें त्या चर्चेतून उमगलें तें उदक-पानाहून अधिक मोलाचें. सोविएत नागरिक वोदका पितो-

परंतु त्याचें जीवन निरोगी व भविष्याच्या विवंचनेपासून मुक्त असल्याने तो उदकपान दुःख, चिंता, दारिद्र्य विसरण्यासाठी करीत नाही. समारंभा-प्रीत्यर्थच केवळ मद्यपान करणारे अनेक नागरिक सांपडतात. सणानिमित्त 'उदक-सेवन' करून अतीव उत्साहानें सोविएत नागरिक नाचतात, गातात व सण साजरा करतात. ७ नोव्हेंबरची गोष्ट घ्या. आमच्या उपाहारगृहांत नृत्य करून गाऊन टाळ्या पिटून, क्रांति व तिचीं फळे आपणांला किती प्रिय आहेत हें सोविएत नागरिकांनीं सानंद जाहीर केलें. 'उदकाचा' घोट मिरमिरत माझ्या घशांत गेला, परंतु त्याच्याशीं सोविएत मित्रांच्या सहवासांत व्यतीत केलेले क्षण कायमचे निगडित झाले.

—

१५. तैथें कर माझे जुळती

प्रत्येक परदेशी प्रवाशाला लेलिनस्मारकें दाखवावयाचीं हा मैत्री-संघांचा कार्यक्रम ठरलेला असतोच. प्रवासीहि साहजिकच या महात्म्याच्या दर्शनास उत्सुक असतात. लेनिनच्या राखून ठेवलेल्या देहाचें दर्शन घेणें हें प्रवाशाला साहजिकच आवश्यकच वाटतें. विकृत मनाचे कांही मुसाफिर सोडल्यास बाकी सारेच लेनिनला दलितांचा एक थोर नेता, द्रष्टा, आणि एक वादातीत अशी व्यक्ति मानतात. लेनिनग्रादमधून लेनिननें क्रांतीची हांक दिली. “ उठाव न करणें म्हणजे भांडवलशाहांना क्रांति कायमची चिरडण्यास अवसर देणें आहे.” हे परखड उद्गार लेनिनग्राद शहरांतच गरजले. साहजिकच लेनिन-संग्राहालय, लेनिनचे पुतळे, लेनिनची स्मृति रेंगाळते आहे अशी त्याची स्मोल्नीतील खोली आणि त्याचें भूमिगत वास्तव्याचें स्थळ रडलीव अशा अनेक ठिकाणीं लेनिनच्या स्मृतिसुगंधाचा पाहुण्यांना आस्वाद घेतां येतो. त्यांचें मन भारावतें. पहिल्या समाजवादी क्रांतीच्या तुताच्या त्यांच्या कानांत दुमदुमतात.

मीहि स्मोल्नीतील खोली पाहिली. त्या खोलींत गेल्यावर मी मुग्ध होऊन पाहत राहिलों. लेनिन बसत असे तो सोफा, त्याचें छोटें शय्यागृह, मेज, लेखनसाहित्य, त्याच्या हस्तक्षरांचे नमुने ह्या साऱ्यांकडे भारावलेल्या मनानें पाहत असतां बारान्निकोव म्हणाले, “ तुमचं छायाचित्र कुठंच घेतलं गेलं नाहीं. ” मी म्हणालों, “ खरं आहे. एखाद्या ठिकाणीं माझं छायाचित्र घेतलं जावं आठवणीसाठीं असं माझ्याही मनांत येतं. ” ते म्हणाले, “ आणा कॅमेरा. मी घेतों—” असें म्हणून त्यांनीं त्या मंद प्रकाशांत माझें एक छायाचित्र घेतलें. प्रकाश कमी असल्यानें तें फारसें चांगलें आलें नाहीं तरीहि तें मला आज माझ्या संग्रहींचें अत्यंत प्रिय असें छायाचित्र वाटतें. क्रांतीच्या ऐतिहासिक प्रसंगीं लेनिन जेथें वावरले, जेथून त्यांनीं क्रांतीचें नेतृत्व केलें अशा त्या जागेची स्मृति म्हणून हें चित्र मी जतन करणार आहे.

स्मोल्नीमधील लेनिननें गाजवलेलें सभागृह पाहून आम्ही बाहेर पडलों तों अंगणांत एक चिल्ल्या-पिल्ल्यांचा घोळका दिसला. परंतु या चिमण्यांची चिव-

चिव त्या वेळीं बंद होती. त्यांची शिक्षिका त्यांना कांहीं माहिती देत होती. लेनिनबद्दलचा शब्दन् शब्द ते कानांत सांठवत होते. मला प्रतापगडावर पाहिलेल्या एका प्रकाराची आठवण झाली. शिवरायांच्या पुतळ्याचे दर्शन घेण्यास आम्ही गेलों व शांतपणें चबुतऱ्याला एक प्रदक्षिणा घालावी म्हणून चालू लागलों. पुतळ्याच्या मार्गे दोन प्रौढ व्यक्ती बसल्या होत्या. आमची चाहूल लागतांच त्या चपापल्या व दूर सरल्या.

नऊ तारखेस रझ्लीवला जाण्यास आम्ही न्याहारीनंतर निघालों. मी, बारान्निकोव आणि गालीना पेत्रोवना व लिओविद इसाकोविच असे चौघेजण होतों. गालीना व लिओनिद हें तरुण जोडपें आमच्या नुकतेंच ओळखीचें झालें होतें. उपाहारगृहातील एका मजेदार घटनेमुळे आमच्या ओळखीचें स्नेहांत रूपांतर झालें होतें. सोविएत नागरिकांशीं अधिक परिचय व्हावा ही माझी इच्छा बारान्निकोवना मान्य होतीच. भाषेची अडचण असूनहि मोठ्या उत्साहानें आम्हीं या जोडप्यास बरोबर येण्याचें आमंत्रण दिलें. असें करण्यासाठीं अधिकाऱ्यांची खास अनुमति वगैरे मिळवावी लागली नाही हें येथें मुद्दाम नमूद करावेंसें वाटतें. 'पोलादी पडद्यावर' यानें थोडासा प्रकाश पडेल. असो. ९ तारखेचा दिवस कांहीं हवेच्या दृष्टीनें विशेष चांगला उगवला नाही. लेनिनग्रादमध्ये हिमवर्षाव नव्हता इतकेंच. पारा शून्याखालीं जाऊं पाहत होता. हवा कुंद होती. अर्थात् टॅक्सींत असेतोपर्यंत कांहींच वाटलें नाही. रझ्लीव खेड्यांत लेनिन ज्या कामगाराकडे राहिला होता त्याच्या घराजवळ जाऊन उतरल्याबरोबर मात्र मी कुडकुडू लागलों. तरी बरें कीं अजून नोव्हेंबर होता. नाहीं तर मीं नेलेल्या कपड्यांनीं माझें संरक्षण कांहीं होऊं शकलें नसतें. मीं माझ्या केसाळ टोपीचे लोकरी पडदे कानांवर गच्च दाबून बांधले. लिओनिद मात्र शिरस्त्राणावांचूनच आला होता. सोविएत युवकांच्या आरोग्याचा तो एक उत्तम नमुनाच होता. नोव्हेंबरमध्ये टोपी घालण्याची तरुणांची रीत नाही व लिओनिदसारख्या सणसणीत व्यक्तीला गरजहि नाही. तो सारखा बारान्निकोवच्या मध्यस्थीनें माझ्याशीं बोलत होता. त्याच्या साऱ्या बोलण्याचें पालुपद एकच कीं मीं त्याच्याशीं पत्रव्यवहार करावा व कायम चालू ठेवावा.

लेनिनची ती खेड्यांतील खोली, तो राहत असलेलें घर व त्याच्या साहित्याचा छोटा संग्रह आम्हीं पाहिला. हें ठिकाण उत्कृष्टपणें जतन करण्यांत आलें आहे.

येथें कर माझे जुळती

राठा ग्रंथ संपुष्टात, ता. १९५९

मनुष्य दि.

...

फेब्रुवारी व ऑक्टोबर या दोन कांत्यांमधील काळांत लेनिनला केरेन्स्की सरकारच्या गुप्तचरांनी पेत्रोग्रादमध्ये राहणें अशक्य करून टाकल्यावर त्याला एका कामगारानें या आपल्या घरीं आणलें. परंतु येथेंहि गुप्तचरांची चाहूल त्या कामगाराला लागल्याबरोबर त्यानें लेनिनला रानांत हलविलें. रात्रीच्या वेळीं एका होडींतून दोघांनीं प्रवास केला. रानांत परंतु जेथें जलाशय जवळ आहे अशा त्या ठिकाणाकडे तेथून आम्हांस जावयाचें होतें. त्या आधीं बारान्निकोवनीं आमचें तिघांचें एक छायाचित्र घेतलें. वडबडी गालीना गप्पच होती. विचारलेल्या प्रश्नास जेवढ्यास तेवढें उत्तर देई. याचें मला जरा आश्चर्य वाटलें. लिओनिदची मात्र सारखी टकळी चालू होती.

रानांतील लेनिनची झोंपडी पाहण्यासाठीं आम्ही किनाऱ्यावर येऊन पोचलों. वसच्या स्टॉपपाशीं उतरलों तों समुद्राचा गार वारा झोंबूं लागला. समोर विस्तीर्ण जलाशय पसरला होता. त्यावर धुक्याचें विरलसें पटल दिसत होतें. किनाऱ्याच्या टोंकास छोटासा धक्का दिसत होता येथेंच लेनिनची होडी येऊन लागली होती. ते उन्हाळ्याचे दिवस असल्यानें त्या वेळीं मोठें रम्य वातावरण असणार. किनाऱ्यापासून केवळ कांहीं अंतरावर घनदाट फर, पाइन व बर्च यांचें रान सुरू झालें आहे. वसस्टॉपजवळ आम्हीं थोडेंसें पेय घेतलें. तेव्हां कुठें मला थंडी सुसह्य वाटूं लागली. पेयांच्या दुकानापासून लेनिनच्या पर्णकुटीकडे एक अरुंद वाट गेलेली प्रचंड उंचीचे वृक्ष दुनर्फा उभे आहेत. वारा त्या वृक्षांमधून अखंड गात फिरत होता. लेनिनचें दर्शन घेतलेले हे महाभाग वृक्ष कदाचित् मंद आवाजांत लेनिनच्या वास्तव्याच्या कहाणीचें आम्हां प्रवाशांना कथन करीत असावेत. त्या वाटेनें आम्ही पर्णकुटीजवळ येऊन पोहोंचलों. पर्णकुटीसमोरील मोकळी जागा वृक्षांच्या नैसर्गिक भितींनीं त्या जागेंत बनलेली लेनिनची अभ्यासिका, दोन झाडांचीं कमी अधिक उंचीचीं खोडें (म्हणजेच मेज व खुर्ची) हें सारें दृश्य डोळ्यांत सांठवून शेजारच्या एका नव्या इमारतींतील संग्रहालयाकडे आम्ही वळलों तेथील होडी, लेनिनने केलेल्या लिखाणाचे नमुने, विविध छायाचित्रें पाहिलीं व आम्ही लेनिनग्रादलाकडे परतलों.

माझ्या दुर्दैवानें लेनिन-संग्रहालय मला आंतून पाहण्यास मिळालें नाहीं. कांतिदिनाच्या सुटीमुळें तें बंद होतें. तथापि त्याच्या समोरील चिलखती गाडी मीं पाहिली. हिच्यावर वर उभें राहून लेनिननें उघडपणें पहिलें भाषण

केलें होतें व प्रचंड जनसागराला शंखला तोडण्याची स्फूर्ति दिली होती.

मी माँस्कोंत आल्यावर लेनिन समाधीला भेट देणारच असें गृहीत धरलें होतें. परंतु येथेंहि माझ्या नशिबीं निराशा येणार कीं काय असें वाटूं लागलें. क्रेमलिन-स्मारक पाहण्यास गेलों तो मुहूर्त वाईटच. लाल चौकांत एका मंत्र्याचे अंत्यसंस्कार असल्यानें लेनिन-समाधी बंद होती. क्रेमलिन राजप्रासादाच्या आवारांत मी फिरलों. एक प्रार्थनामंदिर पाहिलें. अजस्र तोफ व अजस्र घंटा पाहिली. आर्मरीला (म्हणजे पुराणवस्तु-संग्रहालयला) भेट दिली. पूर्वीच्या झार व झारिनांचें अलोट ऐश्वर्य येथें जतन केलेलें आहे. सामान्य जनांच्या लुटीवर हे राजे कशी मजा मारीत याचा नमुना म्हणून एक फ्रेंच चहापात्र-संच तेथें मीं पाहिला. त्यांत नक्षीच्या ४५ भांड्यांचा समावेश होता. प्रेक्षक अनेक प्रश्न विचारीत होते. स्वयंसेविका रोजच्या सरावानें फडाफड इतिहास सांगत होत्या. माझ्या बरोबरची तात्याना झुकोवा मला त्याचा सारांश सांगत होती. पण मला लवकरच कंटाळा आला ऐकण्याचा. इतिहासाच्या तपशिलापेक्षां त्या वस्तूंच्या मागील सौंदर्यदृष्टि मला मनोहारी वाटली. झारिनाच्या सोनेरी रथानें तर मी थक्क झालों. हा सोनेरी रथ घोड्यांसह उभा होता. घोडे भरलेले परंतु हुबेहूब वाटत होते. परंतु माझ्या मनाची चुळबूळ चालली होती कारण लेनिन-समाधिस्थानाशीं जाऊन तेथें श्रद्धांजलि वाहण्याची मला उत्कंठा लागली होती. त्या दिवशीं मात्र माझी निराशाच झाली. तो १७ तारखेचा दिवस म्हणजे माझ्या तेथील वास्तव्याचा शेवटचा दिवस होता. त्यामुळें आतां ही संधी हुकणार व संध्याकाळीं मीं विमानांत बसणार म्हणून मला वाईट वाटलें. तात्याना झुकोवाला मीं थोडासा दोष दिला व वाटेल तें करून समाधीला भेट दिलीच पाहिजे असा मीं आग्रह धरला. मला या गोष्टीचें महत्त्व तिला खास पटवावें लागलें ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट. कदाचित् इतर प्रवासी असा विचित्र हट्ट करीत नसावेत कीं काय कुणास ठाऊक ? असो. दैवयोगें म्हणावें कीं, माझ्या मनोबलानें म्हणावें, आमचें विमान त्या दिवशीं आलें नाहीं व मीं लेनिनचा पार्थिव देह दुसऱ्या दिवशीं पाहिला. टोपी काढून मूक श्रद्धांजलि अर्पिली. असंख्य प्रेक्षकांच्या डोळ्यांतून अश्रू ओघळत असलेले पाहिले व हें सोविएत सामान्य नागरिकांचें लेनिनबद्दलचें प्रेम पाहून भारावलों. एका दिव्य भावनेची येथें मला प्रचीति आली.

तेथें कर माझे जुळती

१६. ग्रीष्मप्रासाद

सात-आठ दिवस लेनिनग्रादला काढल्यावर मी जॉर्जियाची राजधानी बिलिसी येथे जाणार होतो. परंतु तेथील हवा खराब झाली असल्याचा संदेश आला. तेथे जोरदार हिमवादळ झाले होते. त्यामुळे तिकडे जाणारीं विमाने अनियमित जात होती. यामुळे मला दुसरे कुठले शहर पाहावयाचे आहे काय असे मैत्री-संघाकडून विचारण्यांत आले. तेव्हां मी विचारले, "लेनिनग्राद सर्व पाहून झाले काय? नसल्यास मला नुसते इतर शहरांना पाऊल लावण्याचे पुण्य नको." मिन्स्कला जाण्याची कल्पना सुचवली गेली. मिन्स्क हे शहर युद्धानंतर सर्वच पुन्हां उभारावे लागले. आधुनिक स्थापत्याचा तो एक नवा नमुना बनला आहे, असे म्हटले तरी मी पुन्हां विचारले, "लेनिनग्राद सर्व संपले का? हर्मिताज कलासंग्रह, पुष्किन व पावलोवस्क येथील प्रासाद मला पाहण्यास मिळतील काय?" त्यावर मैत्री-संघाच्या कार्यकर्त्यांनी मिन्स्कचा वेत रहित केला व दोन दिवस माझा मुक्काम वाढला. त्यांत ग्रीष्मप्रासाद व इतर ठिकाणे पाहायची होती. ग्रीष्मप्रासादाचे सौंदर्य विंटर पॅलेसपेक्षा खूपच वेगळे आहे असे मी ऐकले होते. ग्रीष्मऋतूंत वास्तव्य करण्यासाठी पुष्किन नांवाच्या गांवी बांधलेला हा प्रासाद लेनिनग्रादपासून ४० किलोमीटर दूर आहे. विशेष म्हणजे युद्धांत याचा बराच भाग उध्वस्त झाला होता व त्याचा पुनरुद्धार अजून चालू आहे. हे समजल्याने ग्रीष्मप्रासाद पाहण्याची मला अधिक उत्कंठा होती. मग ग्रीष्मप्रासाद, पावलोवस्कचा राजवाडा व हर्मिताज पाहायचे ठरले. हर्मिताज हा मूळचा एका राणीचा छोटासा कलासंग्रह. परंतु हल्ली त्याने चार भव्य इमारती व्यापल्या आहेत. प्रचंड विस्ताराचा व सामान्य माणसास खुला असलेला असा हा उत्कृष्ट चित्रकारांच्या मूळच्या कलाकृतींचा, शिल्पाचा व अनेक सुंदर वस्तूंचा कलासंग्रह आहे.

११ तारखेस मी पुष्किन गांवाकडे बारान्निकोव यांच्यासमवेत निघालो. प्रचंड नव्या घरांच्या दुतर्फा रस्त्यांतून मधून आमची मोटार लेनिनग्रादच्या बाहेर निघाली. वाटेत 'विजय उद्यानांत' एक पांच मिनिटे उतरलो. उद्यानांत

हेमंतऋतूंत इतकीशी मौज वाटत नाही. फुलें, हिरवी गर्द झाडी हीं हेमंतांत नाहीशी झालेलीं असतात. 'विजय उद्यानां'त शूरांच्या शिल्पांच्या रांगेंतून मीं एक फेरी मारली. समोरच्या रोसिया हॉटेलचें एक छायाचित्र काढलें. बागेंत आलेल्या एका लहान मुलाचें छायाचित्र घेतलें व आम्ही पुढें निघालों. दुतर्फी शेतें लागलीं. जमिनीवर पांढरे हिमाचे पापुद्रे दिसत होते. एका ठिकाणीं एक सरोवर गोठलें होतें त्यावर छोटीं छोटीं गोंडस मुलें घसरण्याचा खेळ खेळत होतीं. टॅक्सी थांबवून माझ्या दृष्टीनें नावीन्यपूर्ण असलेल्या अशा या गोष्टींचीं मीं मोठ्या कौतुकानें छायाचित्रें घेतलीं व पुढें निघालों. पावलोवस्क या गांवीं पोंचल्यावर तेथील प्रासादांतील संग्रहालय पाहिलें. इमारत मोठीशी सुरेख नव्हती. परंतु, आंतील राजघराण्याचें ऐश्वर्य मोठें सुरेख जतन केलेलें दिसलें. कॅनव्हासच्या सपाता घालून आंत जावें लागलें. कारण बुटांनीं गालिचे खराब होतात.

अखेरीस पावलोवस्कहून आमच्या स्वान्या पुष्किन गांवीं आल्या. 'चार-स्कोपे सेलो' हें पूर्वीचें या गांवाचें नांव. परंतु महाकवी पुष्किनचें शिक्षण येथील शाळेंत झाल्यानें त्याचें नांव या गांवास देण्यांत आलें आहे. शूरांइतकीच, क्रांतिकारकांइतकीच साहित्यिकांची ही कदर मनोज्ञ वाटते. रस्त्यानें येतांनाच राजवाड्याचे सोनेरी कळस दिसूं लागले. योग्य अंतरावर टॅक्सी थांबवून झाडींतून डोकावण्याच्या त्या सुरेख कळसांचें मीं छायाचित्र घेऊन टाकलें. मग पायीं चालूं लागलों. प्रासादानजीक आल्यावर त्याची भव्यता मनाला चांगलीच जाणवली. अफाट लांबीच्या या प्रासादाकडे पाहत राहावेसें वाटलें. अनेक कोनांतून मीं त्याचीं चित्रें घेतलीं. धिप्पाड पुरुषांच्या शिल्पांच्या खांद्यांवर प्रासादाची इमारत तोलली गेली आहे. हें एक रशियन वास्तुशिल्पाचें वैशिष्ट्य होय. हर्मिताझच्या बाहेरहि स्नायुबद्ध शरीरांचीं सुरेख शिल्पें व त्यांच्या खांद्यांवर प्रचंड स्तंभ उभे असलेले आपणांस दिसतात.

असो. पुन्हां कॅनव्हासच्या सपाता घालून आम्ही प्रासादांत शिरलों. प्रत्येक खोलींत तीन छायाचित्रें मांडलीं होतीं. त्या खोलीचें युद्धपूर्व दृश्य, विध्वंसाचें दृश्य व झालेल्या पुनरुद्दाराचें दृश्य अशीं तीं तीन दृश्यें होतीं. युद्धपूर्व छायाचित्रांस अनुसरून पुनरुज्जीवनाचें काम चालू होतें. भितींवर सोन्याच्या सुरेख किनारी होत्या. कोपऱ्याकोपऱ्यांत सुरेख स्त्री-पुरुषांच्या शिल्पाकृति

६३

उम्या होत्या. छतावरचें कोरीव काम कांहीं ठिकाणीं व्हावयाचें होतें. पूर्ण झालेलें काम हुबेहूब पूर्वीसारखें व अप्रतिम वाटलें. सुवर्णजडित झुंबरें व मेण-बत्तीदानें यांची कलाकुसर मी बघतच राहिलों. अनेकदां बारान्निकोव मला पुढें ओढून नेत. एका खोलींत एक तिपाई होती. तिच्या तीन पायांच्या ऐवजीं तीन सुरेख स्त्री-आकृति उम्या होत्या. चित्रांच्या सुरेख चौकटींनीं भिंती नटल्या होत्या, एका भव्य महालांतून तर मला हलावेसें वाटेना. चार कोप-च्यांस चार भव्य स्त्री-आकृत्या भिंतींच्या कोपच्यांत बसवल्या होत्या. १५ फूट उंचीच्या या आकृत्या हुबेहूब एकसारख्या एक. हें शिल्प संगमरवरी भासत होतें. त्यांतील मार्दव, रेषांची कमनीयता पाहून मी थक्क झालों.

वरच्या मजल्यावर झार व झारीनांचे पोषाख व त्यांच्या वस्तूंचें संग्रहा-लय होतें. कलाकुसरीचे खंजीर, कंगवे, मजेदार चित्रें काढलेले विविध पंखे तपकिरीच्या डब्या मीं बारकाईनें पाहिल्या. प्रत्येक खोलीची ग्रीष्मऋतूसाठीं, केलेली रचना सुरेख होती. एका बाजूला भव्य खिडक्या होत्या तर दुसऱ्या बाजूस सुरेख सुरेख खुर्च्या व मेजें मांडलेलीं होतीं. प्रत्येक खोलींत छोट्या छोट्या सुरेख संगमरवरी शिल्पाकृति होत्या. दोन तास या प्रासादांत केव्हां गेले समजलेंदेखील नाहीं. फिरून फिरून पाय दुखूं लागले, पण मन अतीव समाधानानें भरून गेलें. मिन्स्कला न गेल्याचा यत्किंचितहि विषाद माझ्या मनास झाला नाहीं.

—

१७. बाटली नवी, पण दाख तीच

लेनिनग्रादला जाण्यापूर्वी मला कांहीं स्नेह्यांनीं निरोप देण्यासाठीं एक छोटासा समारंभ केला. ठाण्यांतील मध्यम वर्गातून पहिलाच व एकूण दुसरा सोविएत संघास भेट देणारा मी म्हणून कोणास माझा साहजिकच हेवा वाटला. सर्वांनीं मला लाभलेल्या सुसंधीबद्दल आनंद व्यक्त करून मला प्रेमानें निरोप दिला व कांहीं अपेक्षा व्यक्त केल्या. एक स्नेही म्हणाले, “सोविएत संघ पुन्हां भांडवलशाहीकडे चालला आहे, अशी टीका आजकाल केली जाते; कारण सोविएत कारखान्यांत इन्सेन्टिव बोनस योजना जारी करावी लागली आहे. आमिष दाखविल्याशिवाय उत्पादनवाढीस कामगार तयार नाहीत वगैरे वगैरे, तेव्हां लिमयांनीं या योजनेची माहिती आणावी.” मीं हि आश्वासन दिलें कीं, जमेल तेवढी माहिती आणतां. माझा कारखानदारीशीं, उद्योगधंद्याशीं, तंत्र-ज्ञानाशीं अथवा कामगार-संघटना किंवा पक्ष यांच्याशीं संबंध नसल्यानें, अशी संधि कितपत मिळेल ही शंका होतीच.

परंतु लेनिनग्राद मेटल वर्क्स हा धातूचा कारखाना सोविएत-भारत सांस्कृतिक संघाचा एक सामूहिक सभासद आहे. म्हणजेच तेथील कामगार-संघटना ही सांस्कृतिक संघाची एक शाखा आहे. या कारखान्यांतून भारतासाठीं यंत्र-सामग्री बनविली जाते. अत्यंत प्रगत व स्वयंचलित अशीं कार्यक्षम यंत्रें व अजस्र टर्बाइन्स येथें बनतात. हा कारखाना भारत-सोविएत स्नेहाचा एक स्तंभ आहे. तेथें बनलेल्या सामग्रीनें भारतांतील औद्योगीकरणास मोठा हात-भार लावला आहे. ही सारी माहिती मला श्री. वाराहिकोव यांनीं पुरविली व साहजिकच या कारखान्यास मीं भेट दिली.

अजस्र टर्बाइन्स बनत असलेलीं मीं येथें पाहिलीं. परंतु मला खरें म्हणजे त्यामध्ये विशेष कांहीं समजण्यासारखें नव्हतें. मीं कांहींजणांच्या इन्सेन्टिव बोनस योजनेबाबत मुलाखती घेतल्या. स्टीम टर्बाइन विभागाचे मुख्य डिझाइनर अलेक्झांडर कोलेतेलोव हे एक बरेच वयस्कर गृहस्थ मला भेटले. “कारखान्याच्या अनेक अवस्था मीं पाहिल्या आहेत,” असें ते म्हणाले.

१८५७ सालीं हा घातूचा कारखाना स्थापला गेला. त्या वेळच्या छोट्याशा प्राथमिक अवस्थेंतील वर्कशाँपला आजचें हें प्रचंड स्वरूप आलें आहे. कारखान्यांत आज केशे म्हणजे शिशुसंगोपन गृहें आहेत. मुख्यतः येथें पुरुष कामगार आहेत. महिला केवळ साहाय्यक खात्यांतून कामें करतात. नव्या योजने-प्रमाणें माझा स्वतःचा पगार सुमारें ३५ टक्क्यांनीं वाढला आहे.”

गेन्नादी लेवेदेव नांवाचे आणखी एक डिझाइनर भेटले. त्यांनीं फार उपयुक्त माहिती मला दिली. ते म्हणाले, “मी सोविएत-भारत सांस्कृतिक संघाच्या शाखेचा अध्यक्ष आहे. आमच्या कारखान्यांत भारतासाठीं यंत्रें तयार होतातच शिवाय प्रतिवर्षीं अनेक भारतीय तंत्रज्ञांस येथें आम्ही शिक्षण देतो. भारत-सोविएत स्नेहवृद्धीला हा आमचा अल्पसा हातभार आहे. इन्सेन्टिव बोनस योजना येथें लागू झाल्याला ४ महिने पूर्ण झाले. त्यामुळें कामाचा वाटा आम्ही पूर्वींच्या १५० टक्के ठरवून घेतला आहे. उत्पादन झपाट्यानें वाढत आहे. त्यामुळें सरकारकडून मालाच्या किमतींतून कारखान्यास मिळणारा निधि पूर्वींच्या १३० ते १४० टक्के झाला आहे. त्याच प्रमाणांत माझ्याहि पगारांत मला वाढ मिळाली आहे. निधीचा विनियोग कसा करावा हें कामगारांनीं एक निवडून दिलेली कमिटी करते.” ह्या माहिती-वद्दल लेवेदेव यांचे मीं आभार मानले व “भारतांत याल त्या वेळीं ठाण्यास या” असें मीं त्यांना आमंत्रण दिलें. कारण ते अघूनमधून हरद्वारला येत असतात.

लुदमिला ऑर्लोवा ही कारखान्यांतील इंग्रजी दुभाषीचें काम करणारी एक स्त्री मला भेटली. ती म्हणाली, “माझा पगार १३८ टक्के झाला आहे. आमच्या येथें पगाराचें प्रमाण १२० रूबल पासून ३०० रूबलपर्यंत आहे. अजून आमच्या कामगारांची गृहयोजना पुरी होत आहे. तथापि आमचें असें वेगळें संगीत-शिक्षण-केन्द्र आहे. क्रीडांगण व स्टेडियम आहे. कारखान्याचें नाट्यगृह बांधलें गेलें आहे. पगाराशिवाय या सवलती आम्हांस अधिकाधिक उपलब्ध होत आहेत. निधींतील ५० टक्के पैसा कारखान्याच्या वाढीसाठीं व कामगारांच्या सुखसोयींसाठीं खर्च केला जातो. यावरहि पूर्ण सत्ता कामगार कमिटी व संचालक मंडळ या दोहोंची आहे.”

यानंतर एका मेकॅनिकची मीं मुलाखत घेतली. तो म्हणाला, “उत्पादन तर

निश्चित वाढलें आहे. त्यामुळें कारखान्याला मिळणारा निधि वाढतो आहे. उत्पादनाचा सहामाही कोटा पूर्ण झाल्यावर आम्हांला बोनस मिळेल. तोंपर्यंत प्रत्यक्षांत किती टक्के वाढ होईल तें सांगणें आज कठीण आहे. आम्हांल कामाच्या प्रमाणावर पगार मिळतो. ज्या नोकरांचे पूर्वी स्थिर पगार होते त्यांच्याकडून उत्पादनवाढीस जोरदार चालना पूर्वी मिळत नसे. त्यांत आतां निश्चित सुधारणा झाली आहे. माझा पगारदेखील थोडासा वाढला आहे. परंतु बोनसचा अंदाज आतांच करतां येणार नाही. कदाचित् सहामाही उत्पादनवाढीमुळें एकदम ४०० ते ५०० रूबल (म्हणजे ३ ते ४ हजार रुपये) बोनस मला मिळेल.

व्हेनियामिन गुझचेन्को हे एक यान्त्रिक खात्यांतील प्रमुख कुशल कामगार मला भेटले. त्यांना मीं विचारलें, “ उत्पादन-वाढीस प्रेरणा कां लागते ? पैशाच्या आमिषावांचून राष्ट्रीय कर्तव्य म्हणून उत्पादनवाढ कां केली जात नाही ? ” ते म्हणाले, “ राष्ट्रीय कर्तव्य म्हणून उत्पादनवाढ केली तरी त्याचें फळ कामगारांच्या पदरांत पडलेंच पाहिजे. असें नसेल तर उत्पादनवाढ कोण करील ? नव्या बोनस योजनेपूर्वी स्थिर पगारी नोकरांना उत्पादनवाढींत कांहींच फायदा नसायचा. शिवाय वेगवेगळीं खातीं आपापल्या उत्पादनाचा विचार करीत. आतां एकूण कारखान्याचें उत्पादन ज्या प्रमाणांत वाढेल त्या प्रमाणांत अधिक निधि सरकारकडून मिळणार असल्यानें व त्या प्रमाणांत पगारवाढ व बोनस मिळणार असल्यानें सर्व थरांतील कामगारांचे उत्पादन-वाढींत हितसंबंध गुंतले आहेत. स्थिर पगारवाल्यांची कोटा जास्त घेण्याकडे व काम जलद उरकण्याकडे प्रवृत्ति वाढूं लागली आहे. पीसवर्कवाल्या कामगारांना आतां आपल्या खात्यापुरती दृष्टि ठेवून चालत नाहीं. खात्या-खात्यांमध्ये चढाओढ व परस्पर साहाय्याची भावना निर्माण झाली आहे. माझा पगार पूर्वी सरासरी २५० रूबल होता. गेल्या महिन्यांत मला २७० रूबल पगार व जादा कामाबद्दल १५ टक्के प्रीमियम मिळालें. वर्षाच्या टोकास सरकारी वाढीव निधि मिळेल; त्यांतून पगाराच्या ६४ टक्के बोनस मिळेल. इतका उत्पादनाचा कोटा आम्ही घेतला आहे व तो पुरा होणार हें आजच दिसूं लागलें आहे.”

एकूण काय ? भांडवलशाही पुन्हां येत चालली असें आपणांस ऐकूं येतें

त्याचा व या इन्सेन्टिव बोनस योजनेचा संबंध केवळ सोविएतची बदनामी करण्यासाठी कुणी मंडळी करीत असतात, हें वरील मुलाखतीवरून दिसतें. आमच्या एका मित्राला सोविएत संघांत एक अजब शोध लागला. त्याची मला आठवण झाली. हा आमचा मित्र कांहीं तान्त्रिक शिक्षणासाठीं गेला होता. त्यानें पाहिलें कीं कांहीं लोकांना खाजगी घरे बांधण्यास हल्लीं सरकार जागा देतें. म्हणून तो म्हणे, “सोविएत संघ पुन्हा भांडवल-शाहीकडे चालल्याचा हा घ्या पुरावा.” स्वतःच्या राहण्यासाठीं घर म्हणजे भांडवलशाही काय ? छान, सरकारी इमारतींत राहायला लागलें तर सार्वजनिक कळकटपणाचा वास येतो, सोविएत सरकार सर्व गोष्टी सार्वजनिक मालकीच्या करून टाकतें आहे, अशी बॉंब केली जाते. मोटार घेण्याइतकी एखाद्याची मिळकत नव्हती व खाजगी मालकीच्या मोटारी विकत घेण्या-इतक्या मोटारी तयार होत नव्हत्या तेव्हां सोविएत संघांत मोटारी कमी, प्रवास फार दगदगीचा, सार्वजनिक वाहनांमुळे होणारी गैरसोय वगैरे तक्रारी केल्या जात. आतां मिळकती वाढल्या. लोक मोटारी घेऊं लागले. मोटारीचें उत्पादनहि वाढलें तर लगेच भांडवलशाही आल्याची बॉंब केली जाते. खाजगी मोटार म्हणजे भांडवलशाही नव्हे, स्वतःचें घर म्हणजे भांडवलशाही नव्हे हें या अर्ध-शिक्षितांना किंवा जाणूनबुजून वेड पांघरणान्यांना कसें समजावें सोविएत संघांत काळा बाजार (“ उघड उघड ”) असल्याचा शोध एका उद्योगमुख उद्योगपतीला लागलाच आहे. आतां सोविएत संघांत खाजगी धंदे काढण्याची व दुसऱ्यांना कामावर ठेवून त्यांच्या श्रमावर जगण्याची सोय झाल्याचा जांवंईशोध लावायचा उरला आहे. तो जोपर्यंत लागत नाही तोपर्यंत तेथें भांडवलशाही नाही. खरी मौज अशी आहे कीं, सोविएत नागरिकांचें वाढतें वेतन व सुधारत असलेलें राहणीमान हा समाजवाद्यांचा एक प्रचंड विजय आहे. तो बघवत नसल्यानें या प्रगतीबरोबर येणाऱ्या स्थित्यंतरांचा विचित्र अर्थ लावून सोविएतची बदनामी करण्याचा हा उद्योग आहे. बदनामी व नालस्ती ह्या कांहीं खास नव्या गोष्टी नाहीत. सोविएत-विरोधक पूर्वीं हेंच करीत असत. दारू तीच, केवळ बाटली नवीन इतकेंच.

१८. कपोलकल्पित कहाण्या

सोविएत संघांतील पोलादी पडद्याचें वर्तमानपत्री महत्त्व स्तालिनबरोबरच निजघामास गेलें असावें असें वाटतें. स्तालिनोत्तर काळांत फार मोठ्या संख्येनें परदेशी प्रवाशांचें तेथें स्वागत होऊं लागलें. साधारणपणें सकारण जाणाऱ्या, सरकारनें अथवा मान्यवर संस्थेनें (छुप्या हेरसंस्था सोडून) पाठवलेल्या प्रवाशाला सोविएत सरकार परवाना देऊं लागलें. विविध राजकीय मतांचे लोक, असंख्य वाताहिर, प्राध्यापक, तंत्रज्ञ, शास्त्रज्ञ, सरकारी प्रतिनिधि, व्यापारी, कारखानदार व भलेबुरे प्रवासी सोविएत संघांत जाऊं लागले. कुणीं सांगावें त्यांत कुणी हेर, कुणी स्मगलर (चोरटा व्यापार करणारे), कुणी वरून सभ्य, परंतु स्वार्थासाठीं दौरा करणारे असेहि असतील.

उदाहरणार्थ, एका सोविएत प्रवासी हॉटेलांत मला एके दिवशीं एक परदेशी विद्यार्थी भेटला. तो एका अमेरिकन विद्यापीठांतील अभ्यासक्रम संपवून मायदेशीं निघाला होता. वाटेंत तो लेनिनग्रादला उतरला. आपला एक महिनाभर मुक्काम आहे, असें तो म्हणाला. कुणास ठाऊक तो या मुक्कामांत काय पाहणार होता ? मला त्यानें विचारलें, “ येथें काय स्वस्त मिळतें ? येथून एखाद्या मालाची एजन्सी घेतां येतें काय ? ” मीं म्हटलें, “ मला कल्पना नाही. पण तुम्ही व्यापारखात्याकडे चौकशी करा. ” नंतर त्यानें विचारलें, “ येथें पाहण्यासारखें काय आहे ? ” मी म्हणालों, “ बरेंच आहे. तुमची पाहण्याची काय दृष्टि आहे त्यावर अवलंबून आहे. ” “ परंतु सर्वत्र जाऊं देतात काय ? ” मीं म्हटलें, “ आपण विनंती करून पाहावी. सरकारी किंवा संरक्षणाचीं गुपितें आपण पाहण्यास परवानगी मागितली, तर बहुधा नाहीं म्हणतील असें वाटतें. ” त्यानें माझ्या म्हणण्याचा काय आशय घेतला कुणास ठाऊक ! परंतु त्यानें चटकन् माझा निरोप घेतला. तो म्हणाला, “ पुन्हां भेटूं. घाईत आहें आतां मी. ” असें म्हणून तो गेलासुद्धां. पुन्हां कुठें भेटूं कुणास ठाऊक !

अर्थात् हें एक उदाहरण मीं मुद्दाम निवडलें. सोविएत संघाबद्दलच्या निर्भेळ कुतूहलानें लेनिनग्राद व माँस्को या शहरीं आलेले अनेक प्रवासी मला भेटले.

त्यांच्यावद्दल कांहीं सांगणें आवश्यक नाहीं. ते आपलीं बरीं-वाईट मतें बनवीत असतील आपल्या अनुभवावरून. बहुसंख्य लोक मनांत या प्रयोगाचें कौतुक करीत जातात. पण सारेच तसे नसतात. आपापल्या देशांतले संकेत व त्यांवर आधारलेले दूषित ग्रह घेऊन आलेलेहि कांहीं दिसतात. एका भारतीय अवि-कान्याची व माझी प्रवासांत भेट झाली. तेव्हां आमचें सोविएत संघावद्दल बोलणें निघालें. तो म्हणाला, “येथील उपाहारगृहांत सर्व्हिस चांगली नसते. शिवाय इतरत्रहि जिथें तिथें माणसाचा वेळ मोडतो.” त्याच्या मनांतील आशय स्पष्ट होता, कीं, येथें अधिकारी म्हणून आपणांस खास वागणूक मिळत नाहीं. आणि आपल्या कागदावर वजन ठेवून तो चटकन् पुढें सरकवण्याची सोय नाहीं.”

विमानतळावरील एक प्रसंग मला आठवतो. तेथील उपाहारगृहांतील मुख्य परिचारिका दुसऱ्या एका परिचारिकेवर रागावली. कारण कुणा एका गिन्हाइकाचा खोळंबा झाला होता. ह्या परिचारिकेनें यावर उत्तर केलें, “त्या गिन्हाइकांस ‘थोडें थांबा’ म्हणून मीं सांगितलें आहे. एका विमानाचा नोकरवर्ग येऊन बसला आहे. त्यांचें विमान वीस मिनिटांत सुटायचें आहे म्हणून त्यांची ऑर्डर पुरवून मग मी तुमच्याकडे येतें, असें समजावून सांगून; देखील तें गिन्हाइक तक्रार करीत असेल तर माझा नाइलाज आहे.” वरील घटना सूचक आहे. आपापल्या देशांतील अनुभवामुळें परदेशी गिन्हाइकांच्या खास कांहीं अपेक्षा बनल्या आहेत. त्या तेथील परिचारिकांच्या बाबतींत लागू पडत नाहीत. तेथील परिचारक प्रत्येक येणाऱ्या गिन्हाइकाचा ‘युवर्स फूलि-शली’ नाहीं.

असंख्य प्रवासी ज्या देशांत येतात त्या देशानें त्यांचा सौजन्यपूर्ण पाहुणचार करावा. परंतु लाचार होण्याची काय गरज? शिवाय सर्व प्रवाशांना सर्व गोष्टी दाखवून कशा चालतील? हेर म्हणजे काय तें आतां आम्हां भारतीयांना चांगलें कळलें आहे. युद्धाची चव आम्हीं घेतली आहे. भारत-पाक युद्धापूर्वी काश्मीरला आलेले एका विशिष्ट देशांतील असंख्य प्रवासी व त्यांचें निरीक्षण यांचा अर्थ काय तें आम्हीं जाणलें आहे. अशा लोकांवर करडी नजर व त्यांच्या बाबतींत कुठें कुठें भक्कम पोलादी पडदा हवा. या संबंधांत मला एक परदेशी आरोग्य-विशारद आठवतो. आम्ही कांहीं भारतीय प्रवासी व

एक सफाईदार इंग्रजी बोलणारी रशियन गाइड असे एका उपाहारगृहांत बसलों होतों. गर्दी असल्याने त्या परदेशी आरोग्यविशारदाला आमच्या मेजापाशी बसावे लागले. कांहीं प्रास्ताविक गप्पांनंतर यानें आपल्या लेनिनग्रादमधल्या वार्ड अनुभवांच्या कथनास सुरुवात केली. भारतीय प्रवासी असले अनुभव सांगण्यास बरे असें त्याला वाटलें असावे. आमच्या रशियन गाइडच्या इंग्रजी-वरील प्रभुत्वानें तो फसला. संभाषणाच्या ओघांत त्यानें तिचें नांव व गांव विचारलें. तें ऐकल्यावर तो गोंधळला. मग त्यानें थोडी सारवासारव केली. परंतु असले उघड उघड शत्रुत्व वाळगणारे, स्वतः हेरगिरी करणारे अथवा दुसऱ्यांना जाळ्यांत ओढूं पाहणारे प्रवासी सोविएत संघांतच काय पण कुठल्याहि देशांत मुक्तपणें फिरूं लागले तर कल्याणच होईल. यांना कांहीं निर्बंध म्हणजेच थोडासा पोलादी पडदा हवाच. परंतु साध्या प्रवाशास किंवा अदृषित मनाच्या माणसास सोविएत संघांत कोणताहि पडदा आड येतो असें मला वाटत नाही.

दुसऱ्या एका अर्थानेहि पोलादी पडदा गेला आहे. ब्रिटिशांच्या पारतंत्र्यांत असतांना सोविएत संघाबद्दल अधिकृत असेंसुद्धां कांहीं आम्ही उघडपणें वाचूं शकत नव्हतो. आज तसें नाही. आमच्या अथवा इतर अनेक सरकारांनीं सोवियत नियतकालिकें, सरकारी पत्रिका, पुस्तकें, ग्रंथ यांच्यावर फारसे निर्बंध ठेवलेले नाहीत. माझ्यासारखा मनुष्य सांस्कृतिक देवघेवीची चर्चा करण्यास सोविएत संघांत जाऊं शकतो. आमचें सरकार तशी परवानगी देतें. रशियन भाषा शिकण्यास किंवा कांहीं उच्च अभ्यासक्रमासाठीं लोक सोविएत संघांत जातात. आमचें सरकार ब्रिटिशांसारखें त्यांना अडवीत नाही. त्यामुळेच दोन्ही बाजूंचे पोलादी पडदे गेलेले आहेत.

सोविएत संघास भेट दिलेले माझे एक मित्र मला म्हणाले, “ रशियन लोक आमच्यापासून आपले दोष लपवितात. मला सोविएत गृह कसें असतें तें त्यांनीं दाखवलेच नाही. ” “ सोविएत नागरिक आपणांशीं मोकळेपणानें बोलत नाहीत असेंहि मला आढळलें. ” यावर मी म्हणालों, “ मी तरी बुवा सोविएत घरें पाहिलीं. मला लोकांशीं चांगली मोकळेपणानें चर्चाहि करतां आली. अगदीं दोषांचीसुद्धां. कदाचित् गृहनिर्माण-योजना पूर्णपणें यशस्वी होईतों-पर्यंत कांहीं घरांतील उणीवा परदेशियांच्या नजरेस येऊं नयेत, अशी त्यांची

खबरदारी असेल. कारण कांहीं परदेशी लोक दोष टिपून घेतात व त्यांचाच विस्तार करून नालस्ती करतात याची भीति सोविएत अधिकाऱ्यांस वाटत असावी. भारतातील आपलाच अनुभव पाहा ना. आमच्या सफल झालेल्या योजनांची छायाचित्रे छापण्याऐवजी भिकाऱ्यांची व दरिद्री वस्त्यांची वेंचक छायाचित्रे भारताचे वास्तव चित्र म्हणून परदेशी वर्तमानपत्रांत येतात. तसलाच हाहि प्रकार.”

त्याबाबत एका सोविएत इंजीनियरशीं मीं चांगल्या दोन तास मनमोकळ्या गप्पा मारल्या. ते म्हणाले, “सुखी समाजनिर्मितीच्या कार्यामध्ये आम्हीं आजवर खूप प्रगति केली आहे. परंतु अजूनहि आमच्यापुढे असलेल्या समस्या लहानसहान नाहीत. वाढत्या शहरांत सर्वांची आरोग्यशास्त्रानुसार राहण्याची उत्तम सोय करणे सोपे नाही. तरीहि घाणेरड्या वस्त्यांचे आम्ही आतां संपूर्ण उच्चाटन केले आहे. शहरांतील बहुसंख्य लोकांची आवुनिक फ्लॅट्स-मध्ये सोय झाली आहे. कुठे कुठे अजूनहि कांहीं अडचणी आहेत. त्या नजरेस दिसल्या कीं, सोविएत कामगारांना राहण्याची अजूनहि नीटशी सोय नाही; असा प्रचार करणारे परदेशी प्रवासी आम्हांस भेटतात.”

पण कुठल्याहि देशांत व तेथील माणसांत कांहीं उणिवा आढळायच्याच. सोविएत संघांतहि अजून पूर्णपणे साम्यवाद आलेला नाही. मुख्य प्रश्न असा आहे कीं तो देश अफाट वेगाने प्रगति करीत आहे कीं नाही? पोलादी पडदा हटवण्यांत आला आहे कीं नाही? स्तालिन-कालखंडानंतर सोविएत नागरिक अधिकाधिक मोकळेपणाने वागू लागला आहे कीं नाही? सामान्य-जनांचे जीवन अनेक पटींनीं सुधारले आहे कीं नाही? हे सारे झाले आहे व घडत आहे. सोविएत संघ प्रगतीच्या मार्गावर आहे. समाजवाद तर आम्हांस हवा आहे. रशियनप्रणीत नको असेल तसाच कारखानदारप्रणीतही नको. असें हे “पोलादी पडदा, अन्नान्नदशा व ओवडघोवड अवजारां”च्या कहाणीचे सार आहे.

—५—

१९. युवक आणि युवती

माझ्याबरोबरच्या दुभाष्याला मी विचारलें, “ मीं तुला भेट म्हणून काय द्यावं ? ” दुभाष्या तरुण होता. तो म्हणाला, “ तुमची ब्रिलक्रीमची वाटली द्या. ” मीं म्हटलें, “ कां बरें, तुमच्याकडे मिळत नाहीं का चांगलें क्रीम ? ” तो उत्तरला, “ हल्लीं हल्लीं तयार व्हायला लागल्या आहेत असल्या वस्तु. अजून पुरेशा नाहींत व त्यांमध्ये सुधारणा होते आहे. ” मीं म्हटलें, “ याचा अर्थ तुम्ही मागासलेले दिसतां. ” तो म्हणाला, “ होय बुवा. चैनीच्या वस्तूंच्या बाबतींत आम्ही मागासलेले आहोंत. याचें कारणहि साधें आहे. आवश्यक वस्तु, राष्ट्र बलसंवर्धनाचीं साधनें, शास्त्रीय प्रगति यांच्या उत्पादनाकडे आजवर आम्हीं लक्ष केन्द्रित केलें. हल्लीं हल्लींच सौंदर्यविकासाकडे आम्हांस लक्ष देतां येऊं लागलें आहे. जगांत शान्तता टिकली तर हीहि वाज आम्ही बघून घेऊं. ”

वरील तरुणाचे उद्गार नव्या पिढीच्या दृष्टिकोणाचे द्योतक आहेत. परदेशांतील सौंदर्यप्रसाधनें, पोशाखाच्या नव्या तऱ्हा व केशभूषा यांच्याकडे सोविण्त तरुण-तरुणी आजकाल अभ्यासू वृत्तीनें पाहतात. यापूर्वींच्या पिढ्यांचें तारुण्य युद्धाला तोंड देण्यांत, शेतीचें उत्पादन वाढवण्यांत, देशाचें यान्त्रिकीकरण करण्यांत गेलें. आजचा तरुण सौंदर्यसंवर्धनाकडेहि पुष्कळ लक्ष देऊं लागला आहे.

आमच्या वारान्निकोवना या बाबतींत मीं विचारलें. तेव्हां ते म्हणाले, “ ६ तासांचें दिवसमराचें काम आटपलें कीं आजचा तरुण सांस्कृतिक प्रासादाकडे वळतो. जातांना तो आपला पोषाख, चेहरा, केस यांची विशेष काळजी घ्यायला शिकला आहे. ” किरोत संस्कृतिप्रासादांत आम्ही जेव्हां गेलों तेव्हां तर मी आश्चर्यचकित झालों. माझ्या भोंवतालीं अद्ययावत् पोषाखांतील तरुण-तरुणींची एकच गर्दी उसळली होती. मीं विचारलें, “ कां हो वारान्निकोव, सौंदर्यप्रसाधनाचें इतकें वेड तुमच्या देशांत कसें ? ” ते म्हणाले, “ कां नसावें ? जेव्हां नव्हतें तेव्हां तुम्ही आम्हांला रूक्ष, नीरस म्हणत होतां. आतां

दिसूं लागलें तरीहि तुमची टीका आहेच का ? अहो, तरुण-तरुणींना नटावेसं वाटणारच !” मी म्हणालों, “ पण हे नटवे लोक तुमच्या काय कामाचे ? हे तर पाश्चात्यांचें अंधानुकरण करायला लागलेले दिसतात.” त्यावर ते म्हणाले, “ काय हरकत आहे चांगल्याचें अनुकरण करायला ? शिवाय आमचे तरुण व तरुणी नुसतेच अनुकरण करीत नाहीत. ते खास रशियन अशा नवीन तऱ्हाहि आणीत आहेत. तथापि हे नटवे नाहीत. यांनाच तुम्ही कामावर किंवा इतर ठिकाणीं पाहा.”

शेद्रीन ग्रंथालयांत आम्ही गेलों तेव्हां असंख्य तरुण-तरुणी तेथें वाचनांत गढलेल्या आम्हांस दिसल्या. तेव्हां बारान्निकोवनी मुद्दाम मला सांगितलें, “ हे पाहिलेत आमचे ते नटवे तरुण आणि तरुणी. यांत केवळ विद्यार्थी नाहीत, काम आटोपल्यावर अध्ययन करणारे अनक नोकरपेशाचेहि तरुण आहेत.”

६ नोव्हेंबरला रात्रीं स्लावा नांवाच्या एका स्थापत्य-विशारदाबरोबर मला अत्यंत मोकळेपणानें या विषयावर बोलतां आलें. आमच्या एका उद्योग-पतींना सोविएत रशियांत दुकानाचे मोकळे गाळे किंवा ‘ एक प्रकारचा भारतासारखाच सरकारी व विनसरकारी व्यापार ’ वगैरे गोष्टी आढळणार आहेत हें मला त्या वेळीं माहीत नव्हतें. किंवा सोविएत तरुण-तरुणी ‘ पेरी मॅसन ’, ‘ जेम्स बॉण्ड ’ वाचण्यास फार उत्सुक असतात, त्यांना ट्विस्ट नृत्य आवडतें म्हणजेच सोविएत संघांतहि उच्च नैतिक पातळी ढांसळूं लागली आहे असें जें सत्य कांहीं अर्धशिक्षितांना सांपडतें तें मला त्या वेळीं माहीत असतें तर स्लावांशीं माझी चर्चा जास्त फलदायी ठरली असती, तथापि कांहींशा असल्याच गोष्टींवर चर्चा झालीच आमची.

मी, स्लावा, त्यांची पत्नी व श्री. बारान्निकोव एका उपाहारगृहांत बसलों होतो. आमच्या जवळच उंचावर वाद्यवृंद वाजत होता. तेथें उभी राहून गडद रंगाच्या पोषाखांतील एक स्त्री अधूनमधून गाणीं म्हणत होती. गाण्यांचा आशय मला समजत नव्हता. परंतु स्लावांकडून असें समजलें कीं ती म्हणत असलेलीं गाणीं तरुणांना फार प्रिय झालेलीं आहेत. त्यांतील कांहीं अनुवादित प्रेमगीतें व कांहीं रशियन लोकप्रिय गीतें होती. तें सर्व ठीक आहे, परंतु “ या बाईनें इतकें नटून, अत्यंत तंग असा पोषाख करूनच हीं गाणीं म्हटलीं पाहिजेत काय ?” असा प्रश्न मीं विचारला. त्यावर स्लावा म्हणाले की, “ आतां जुना

जमाना गला आहे. युद्धपूर्व काळामध्ये अत्यंत सनातनी व कडक अशी आमची दृष्टि होती. परंतु आतां या बाबतींत चांगलाच मोकळेपणा आला आहे. तरुण वयांत नटावें, प्रेमगीतें एकावीं असें वाटणारच. या बाबतींतील नीति-अनीतीची भेदरेषा सांभाळणें कठीण आहे. आमची नवी दृष्टि अशी आहे कीं या बाबतींत तरुणांवर बंधनें घालूं नयेत. नीतीची पातळी ओलांडली तर मग कोमसोमोल (युवक-संघटना), वर्तमानपत्रें, पक्ष व सांस्कृतिक संघटना यांनीं टीका करून योग्य मार्ग दाखवावा.”

थोड्याच दिवसांनीं स्लावांच्या म्हणण्याचा प्रत्यय आला. माँस्कोच्या विमानतळावरील उपाहारगृहांतील परिचारिकांनी आपल्या परकराची लांबी एक इंच कमी केल्याबद्दल माँस्कोच्या वर्तमानपत्रांत त्यांच्यावर कडक टीका करण्यांत आली. युवक-संघटनांनीं त्याची काय दखल घेतली हें कळलें नाहीं. परंतु युवक-संघटनेचें कार्य फार जोरांत चालतें हें सर्वश्रुत आहे. स्लावांच्या पत्नीनें-लुसियानें-या बाबतींत व्यक्त केलेला दृष्टिकोण मला मूचक वाटला. तिची एक मैत्रीण उपाहारगृहांत आमच्या मेजापाशीं आली. तिच्याशीं आपल्या बायकोनें मैत्री ठेवण्याबद्दल स्लावांची टीका होती. ती तरुण मैत्रीण मोठी सुरेख व खूप अद्ययावत् तऱ्हांचा अवलंब करणारी दिसली. लुसिया म्हणाली, “आमच्या यजमानांना ती आवडत नाहीं. तिचें वर्तन बरोबर नाहीं असें त्यांचें म्हणणें आहे. परंतु माझी ती मैत्रीण आहे. तिच्याशीं मैत्री ठेवल्यानें मी कांहीं तिच्यासारखी बनण्याची भीति नाहीं.” स्लावा म्हणाले, “संगती-वरून मनुष्य ओळखावा.” त्यावर लुसिया म्हणे, “एक तर ही जुनी म्हण आहे. ती सगळ्यांना लागू आहेच असें नाहीं. शिवाय माझ्या संगतीवरून तिला हळूहळू ओळखायला लागतील असें तुम्हीं कां समजत नाहीं? मी तिला युवक-संघटनेंत ओढीन. मग तुमची काय हरकत आहे?”

एका रात्रीं नृत्य, संगीत व इतर विविध करमणुकीचा एक कार्यक्रम मीं ‘गॉर्की पॅलेस ऑफ कल्चर’मध्ये पाहिला. कार्यक्रमाची प्रस्तावना करणारा नट लोकांना खूप हसवीत होता. मला रशियन येत नसल्यानें विनोद कळले नाहींत. आमच्या उदयोन्मुख उद्योगपतींना या कार्यक्रमाला न्यायला हवें होतें म्हणजे हंसणारा सोविएत नागरिक त्यांना दिसला असता. या सांस्कृतिक कार्यक्रमांत एक आजीबाई व शहरपक्ष-शाखेचे कार्यवाह यांचा एक संवाद

करून दाखविण्यांत आला. त्यांत कम्युनिस्ट पक्षांतील नोकरशाही वृत्तीची टिंगल होती. बारान्निकोव मला सारांश सांगत होते. त्या उपरोधिक कार्य-क्रमानें तर हास्याचे स्फोटांवर स्फोट होत होते. या कार्यक्रमांत कांहीं कसरतीचीं कामेहि झालीं. तीं तर फारच सुरेख वाटलीं. तीं कामे करणाऱ्या तरुण-तरुणींचें शरीरसौष्ठव व तपश्चर्या वाखाणण्यासारखी होती. दुसऱ्या एका रात्री ' किओ 'ची सर्कस व जादूचे प्रयोग मी पाहिले. जादूच्या प्रयोगांत मला फारसें नावीन्य नव्हतें. पण कसरतीचीं कामे व विदूषक यांवर मी खूष झालों. कसरतीचीं कामे करणारे अर्थातच तरुण होते. सोविएत संघांत सर्कशींत काम करणें हलकें समजत नाहीत. ज्या देशांत ५ कोटि लोक व्यायाम व क्रीडा यांत भाग घेतात तेथें सर्कशींतील कामाचें साहजिकच कौतुक होतें. इतक्या प्रमाणांत शरीराची व आरोग्याची येथें कदर केली जाते; तेथें तरुणांत नुसताच नटवेपणा आहे असें म्हणणें कठीण आहे.

मला एका मित्रानें लेनिनग्रादला जातांना पेरी मॅसन व जेम्स बॉण्डचीं पुस्तके वरोवर न्यावयास सांगितलीं होतीं, कारण तीं लोक विकत घेतात. त्यांच्याकडे असलें साहित्य नसतें. अर्थात् मीं तसलें कांहीं बरोदर नेलें नाहीं. एखादें पेरी मॅसनचें पुस्तक वाचणें सर्वस्वीं वाईट आहे असें नाहीं. केवळ तेवढेंच साहित्य एखादा तरुण वाचू लागला तर मग त्याची दक्षता घ्यावी लागेल. सर्वसाधारण सोविएत तरुण वाचक काय व किती वाचतो याच्या-बद्दल अधिक सांगणें अनावश्यक आहे. गॉर्की, पुष्किन, टॉलस्टॉय, गोगोल, शोलोस्नोव्हॅर इत्यादिकांची प्रचंड लोकप्रियता सोविएत वाचकांबद्दलचा बराच पुरावा देते. हें सारें वाचून मग एखादें पेरी मॅसनबद्दलचें पुस्तक वाचलें तर फारसें बिघडतें असें वाटत नाहीं. जेथें उत्तम बालसाहित्यनिर्मिति करून व असंख्य मनोरंजक चित्रपट व माहितीपट काढून बालशिक्षणाची विशेष खबरदारी घेतली जाते तेथें अपप्रवृत्तीचे तरुण निपजणें कठीण आहे. त्यांतून टीकेचें धारदार शस्त्र वापरलें गेलें तर अपप्रवृत्ति सहज सुधारतां येतील. या बाबतीत अमकें वाईट, तमकें वाईट अशी दृष्टि बुरसट विचारांचें लक्षण होय. तसेंच इतर देशांचें केवळ अंधानुकरण हेंहि चूक होय. संगीत, नाट्य, नृत्य व साहित्यास मोकळा वाव द्यावा, आणि कला व सौंदर्य यांना बाधक अशा गोष्टींविरुद्ध झगडावें ही स्लावाची दृष्टीच योग्य होय.

द्विस्ट नृत्याकडे माझी पाहण्याची दृष्टि विशेष चांगली नाही. एक घाणेरडा नृत्याचा प्रकार म्हणून माझ्या तो ऐकिवांत आहे. परंतु परवां एका सोविएत नटाच्या मुलाखतींत हा नृत्यप्रकार त्यांचा अत्यंत आवडता असल्याचें त्यानें म्हटलेलें मीं वाचलें आहे. त्याची आवड विवाद्य असेल. परंतु त्यावरून सोविएत तरुणांच्या प्रवृत्तीबद्दल सर्वसामान्य विधान करणें हें घाडसाचें होय. आपल्या देशाचें व शान्ततेचें रक्षण करण्यास सज्ज असलेले नाविक, वैमानिक, सैनिक, तसेंच अंतराळांत उड्डाण करणारे गॅंगारिन, निकोलासेव व वॅलेंतिना, सैबेरियांत नव्या नगरांची उभारणी करणारे कोमसोमोलचे स्वयंसेवक हेहि तरुणच आहेत. हें घ्यानांत आणलें म्हणजे सोविएत युवकांच्या प्रवृत्ति सहज लक्षांत येतील.

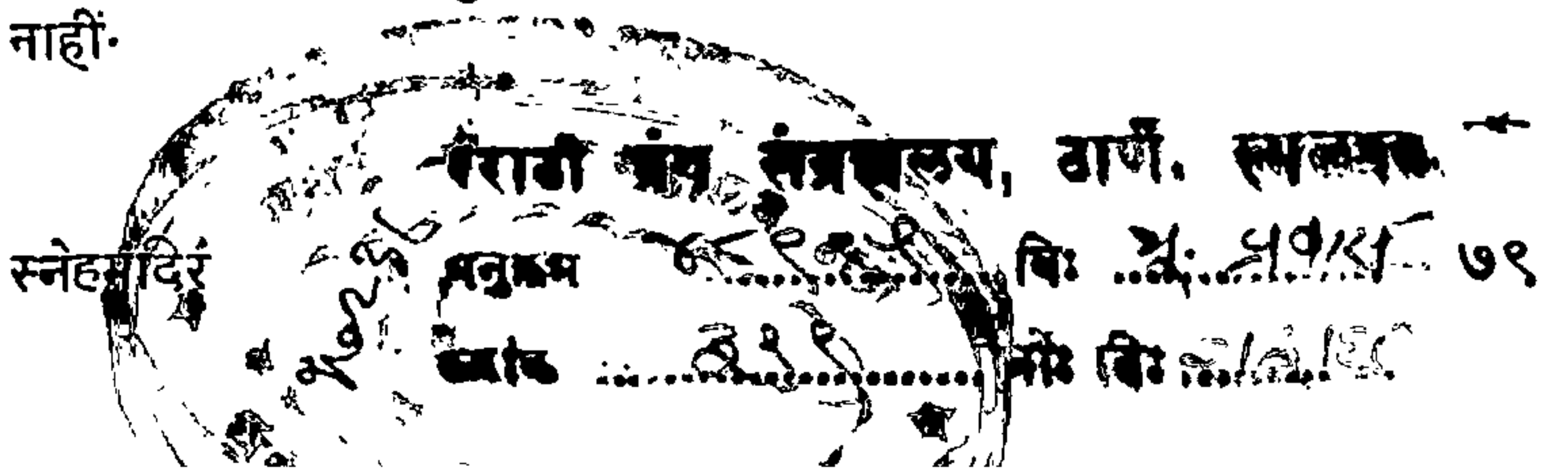

२०. स्नेहमंदिर

स्नेहमंदिर किंवा मैत्रीभवन नांवाची लेनिनग्रादमध्ये एक इमारत आहे. जुन्या परंतु एका प्रासादांत हें मैत्रीभवन वसलेलें आहे. ह्या प्रासादाला अनेक दालनें आहेत. प्रत्येक महत्त्वाच्या सोविएत शहरांत अशी एक मैत्रीभवनाची इमारत असते असें मीं ऐकलें. हें मैत्रीभवन म्हणजे परदेशी लोकांचा पाहुण-चार करणारें हाँटेल नव्हे. तर सर्व देशांतील लोकांशीं स्नेह वाढविणारें एक महत्त्वाचें केन्द्र आहे. प्रथम मी ह्या मैत्रीभवनांत ५ नोव्हेंबर १९६६ ला म्हणजे लेनिनग्रादला पोचलों त्याच दिवशीं गेलों. श्री. बारान्निकोव मजबरोबर होते. त्यांनी मैत्रीभवनाचीं विविध दालनें मला दाखविली. विविध देशांशीं स्नेह ठेवणाऱ्या संघांच्या कचेऱ्या येथेंच आहेत. विविध देशांतील पाहुणे मंडळी प्रतीक्षागृहांत, जिन्यावर व दालनांत माझ्या दृष्टीस पडलीं. सर्व राष्ट्रांमध्ये सलोखा निर्माण व्हावा, त्यांचे सांस्कृतिक संबंध वाढावे व हा स्नेह जागतिक शान्ततेचा भक्कम पाया वनावा यासाठीं सोविएत जनतेची व सरकारची तळमळ या मैत्रीभवनांत नजरेंत येते. माझ्या या पहिल्या भेटीचा उद्देश लेनिनग्रादमधील माझ्या वास्तव्याचा कार्यक्रम आखणें हा होता. मादाम झुकोवा, लिविदिन्स्काया, प्रा. अवरोनिन व श्री. बारान्निकोव, व मैत्रीसंघाच्या कार्यकर्त्यांशीं मीं चर्चा केली. माझ्या भेटीच्या उद्देशाबद्दल मला या मंडळींनीं खूप प्रश्न विचारले. महाराष्ट्र-लेनिनग्राद सांस्कृतिक संबंध प्रस्थापित करण्याची सविस्तर योजना मला त्यांच्यासमोर मांडावी लागली.

दुसरा प्रसंग तर माझ्या स्मरणांतून कधींच जाणार नाहीं. आम्हीं कराराच्या मुद्द्यांची आधींच चर्चा करून ठेवली होती. त्या चर्चेच्या आधारें सोविएत-भारत सांस्कृतिक संघाच्या लेनिनग्राद शाखेच्या बोर्डाची सभा भरून कांहीं निश्चित असें स्वरूप या कराराला येणार होतें. भारतीय भाषांचे प्राध्यापक, लेनिनग्राद मेटल वर्क्समधील एक डिझाइनर, वनस्पतिशास्त्रज्ञ अवरोनिन, अर्थशास्त्राच्या प्राध्यापिका ल्यूस्टेर्निक इत्यादी मंडळी या सभेला उपस्थित होती. चर्चेपेक्षां आमचा भारत-सोविएत संघ काय कार्य करतो हें माझ्या

तोंडून ऐकण्याची सर्वांची इच्छा दिसली. बहुतेकांना इंग्रजी समजत असल्याने माझे काम सोपे होते. मी ठाणे शाखेच्या व महाराष्ट्र राज्य मंडळाच्या कार्याची सविस्तर माहिती दिली. लेनिनग्रादच्या मंडळींनी आमच्याकडे अनेक राष्ट्रांपैकीं एक मित्र राष्ट्र असें न पाहतां महाराष्ट्राशीं खरोखरीच अत्यंत जिव्हाळ्याचे सांस्कृतिक संबंध निर्माण केले पाहिजेत, आणि महाराष्ट्रांतील विविध सांस्कृतिक क्षेत्रांत कार्य करणाऱ्या संस्थांचे लेनिनग्रादमधील तसल्याच सांस्कृतिक संस्थांशीं निकटचे संबंध जुळतील असे प्रयत्न केले पाहिजेत, असें मीं ठासून मांडलें. आज मला असें अभिमानानें म्हणतां येत आहे कीं यांपैकीं कांहीं गोष्टींना मूर्त स्वरूप आलें आहे. नाट्यसंस्था, ग्रंथसंग्रहालये, विद्यापीठें, महापालिका यांचे संबंध जुळले आहेत. मैत्रीभवन हें या संबंधांचें प्रतीक आहे. अशीं मैत्रीभवनें आपल्याकडे आपण उभारूं शकूं तो सुदिन समजला जाईल. त्याला आवश्यक अशी शान्ततेची तळमळ भारतालाहि आहे. आपला व सोविएत संघाचा स्नेह याच पायावर उभारलेला आहे. युद्धाचें नांव निघालें तर सोविएत नागरिक शहारतो. आम्हांलाहि युद्धाचा तिटकारा आहे व विकासासाठीं शान्तता हवी आहे. लेनिनग्रादच्या स्नेहमंदिरांत शान्ततेची व त्यासाठीं स्नेहाची पूजा-अर्चा चालते. मी या स्नेहमंदिराला भेट देऊन एक फुलाची पाकळी पूजेसाठीं देऊं शकलों यांत माझ्या दौऱ्याचें सार्थक झालें. सोविएत संघांत मीं जे अनुभव जमा केले, लेनिनग्रादचें जें सौंदर्य दिसलें त्या नगरीच्या शौर्याचा जो पुरावा मीं पाहिला त्याहीपेक्षां मोलाची हीच गोष्ट होय, कीं लेनिनग्राद-महाराष्ट्र-सांस्कृतिक करारास मीं हातभार लावला. या माझ्या पुस्तिकेनें महाराष्ट्राच्या मनांत स्नेहाची भावना निर्माण करण्यास मदत व्हावी एवढीच या पुस्तिकेच्या प्रकाशनामागील माझी इच्छा आहे. ती इच्छा पूर्ण होईल, असा मला आत्मविश्वास आहे. कारण, मराठी वाचक माझ्या लिखाणा-मागील हेतु जाणतील आणि लेनिनग्राद व सोविएत संघ यांबद्दलचें कुतूहल वाढेल अशी मला खात्री आहे. माझी पुस्तिका एक साहित्यक्षेत्रांतील प्रयत्न म्हणून कशीहि ठरो, स्नेहबुद्धीचें तें एक साधन, स्नेहमंदिरांत गायिलेलें एक भक्तिगीत ठरून ही पुस्तिका सफल होणार ह्याबद्दल माझ्या मनांत संदेह नाही.

REFBK-0017238